

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
СТЕПОВА УКРАЇНА

Роман ПОДКУР

**«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» 1937–1938 рр.
НА ДОНБАСІ**

Київ–2016

УДК 316.485.266:(477.62)«1937/1938»

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України*

Подкур Р.Ю.

«Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — 126 с.

У книзі на тлі підготовки та проведення масових операцій під час «Великого терору» 1937–1938 рр. досліджено формування оперативного обліку «ворогів народу», структуру місцевих апаратів органів державної безпеки на Донбасі, їх взаємодію із комітетами КП(б)У. Розкрито регіональні особливості перебігу і наслідків «Великого терору» на Донбасі.

Для всіх, хто цікавиться історичним минулим України та Донецького краю.

ПОДКУР Роман Юрійович — старший науковий співробітник
відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України,
кандидат історичних наук

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)

ISBN 978-966-02-7957-5

© Подкур Р., 2016

© Інститут історії України НАН України, 2016

Зміст

Вступне слово	5
«Народ, партія та НКВС — одне ціле...»	12
Оперативний облік як один із чинників політичних репресій	27
Структурні реорганізації органів державної безпеки в контексті проведення «Великого терору»	33
Взаємодія «партії й органів» на Донбасі: напрями роботи, справи, особи	40
«Великий терор» на Донбасі: механізм реалізації, перебіг, наслідки	66
Післямова	121

Вступне слово

Дослідження в Україні «Великого терору» як одного з піків політики «сталінської соціальної інженерії» розпочалося після розсекречення документів колишніх органів держбезпеки та матеріалів партійно-радянського керівництва СРСР. У другій половині 1980 — на початку 1990-х рр. розкриття злочинів більшовицького режиму стало однією із провідних тематик не лише фахових історичних досліджень, але й в актуалізованій історичній пам'яті суспільства. Значний вплив на широку громадськість справили твори О. Солженіцина¹, Р. Конквеста², де йшлося, зокрема, про багатомільйонні жертви сталінізму.

Події 1937 р. увійшли до історичної пам'яті громадян СРСР як символ беззаконня, бездумного нищення власного народу. Репресовані та їхні родини довгий час не бажали згадувати трагічні роки. Головною причиною такого вимушеного «безпам'ятства» став страх перед державою як машиною терору. Такий «вірус страху» був одним із важелів впливу державних органів на суспільство радянської доби.

Хвиля реабілітації у другій половині 1950-х рр. зумовило соціалізацію у радянському суспільстві тисяч колишніх ув'язнених, ще десятки тисяч родин дізналися про невинуватість їхніх родичів. Парадоксально, однак це не спричинило зміни ставлення до комуністичного режиму як злочинного серед громадськості. Деякі громадяни обмежилися його критикою «на кухні». У дисидентських колах події «Великого терору» вважали одним із яскравих прикладів злочинів Й.Сталіна та його оточення.

Знаковою подією став виступ партійного очільника М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. При обговоренні його доповіді у партійних

---

¹ Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ: Опыт художественного исследования, 1918–1956: [в 3 т.] — Paris: YMCA-Press, 1973–1975. — Т. 1: [Ч.] 1–2. — 1973. — 607 с.; т. 2: [Ч.] 3–4. — 1974. — 660 с.; т. 3: [Ч.] 5–7. — 1975. — 584 с.

² Конквест Р. Большой террор. В 2-х томах. — Рига: Ракстниекс, 1991. — Кн. 1 — 416 с.; кн. 2. — 432 с.; Його ж. Великий терор. — Луцьк: Терен, 2009. — 879 с.

організаціях в окремих випадках лунала критика не лише «культу особи» Й. Сталіна, а й діяльності комуністичного керівництва країни і системи державного управління¹. Але їх було різко засуджено. Дискусія щодо злочинів комуністичного режиму не вийшла за межі, окреслені М. Хрущовим.

Причини критики Й. Сталіна його колишніми соратниками очевидні — це жорстка внутрішньополітична боротьба за керівництво СРСР як практика власного виживання; маніпуляція громадською думкою для пояснення причин і винуватців «сталінського беззаконня», воєнних поразок 1941–1942 рр. і т.д.

Але для політичної еліти СРСР репресії 1937 р. стали знаковими, попри жертви серед інших соціальних груп, саме через масове знищення представників вищого та місцевого партійно-радянського апарату. У виступі на XX з'їзді М. Хрущов неодноразово акцентував увагу на знищенні Й. Сталіним саме керівних кадрів. Ця думка «червоною ниткою» проходила крізь його доповідь, їй навіть був присвячений спеціальний розділ «Фабрикація справ»². Комуністична правляча еліта, засуджуючи події 1937–1938 рр., намагалася у майбутнього забезпечити власні голови. Подальша практика функціонування режиму засвідчила, що за «політичні та управлінські помилки» представники партійно-радянського апарату лише усувалися від займаних посад.

Заданий М. Хрущовим алгоритм оцінки політичних репресій експлуатувався дослідниками впродовж наступних років. Хоча О. Солженіцин, інші представники дисидентського руху наголошували, що репресії 1937–1938 рр. був лише черговим піком політичних переслідувань започаткованих ще В. Леніним у 1917 р. і продовжуваних протягом усієї радянської доби.

У другій половині 1980-х рр. очільники КПРС у контексті «перебудови радянського суспільства» вирішили задовольнити, хоча

---

¹ Реабилитация: Как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Т. 2. Февраль 1956 — начало 80-х годов. Авт.-сост.: А. Артизов, Ю. Сигаев, И. Шевчук, В. Хлопов. — М.: МФД, 2003. — 960 с.; Орлов Ю.Ф. Опасные мысли: Мемуары из русской жизни. — М., 1992. — С. 114–118.

² Хрущев Н.С. Доклад на закрытом заседании XX съезда КПСС «О культуре личности и его последствиях». — М.: Госполитиздат, 1959. — С. 17–28.

і в певних межах, соціальне замовлення радянського суспільства на «білі плями» радянської історії. На численних нарадах, круглих столах, конференціях фахівці обговорювали питання «об'єктивності та правдивості історії», підготовки нових підручників із суспільних наук, усвідомлення «важких періодів радянської історії», необхідності розсекречування і розширення доступу до архівних джерел. Тому постанову секретаріату ЦК КПРС від 3 грудня 1986 р. про розширення інформаційної бази гуманітарних наук можна вважати точкою відліку в перегляді підходів про режим таємності архівних документів радянського періоду¹.

Реакцією вищого партійно-радянського керівництва СРСР на вимогу громадськості про розслідування «злочинів сталінізму» стало створення 27 вересня 1987 р. комісії політбюро ЦК КПРС для додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних із репресіями, що мали місце в період 1930–1940-х і на початку 1950-х рр.²

Процес масової реабілітації був можливий лише за умов розсекречення архівних документів. Вже 18 вересня 1987 р. Головне архівне управління при РМ УРСР видало наказ № 77 «Про розширення доступу дослідників до документів, що зберігаються в державних архівах республіки». Наказ був результатом спеціального обговорення на колегії ГАУ при РМ УРСР 16 вересня 1987 р.

Після розпаду СРСР згідно з указом Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки», почалася передача державним центральним і обласним архівам окремих фондів з архівних підрозділів держбезпеки. В указі зазначалося, що документи Комітету державної безпеки «мають велике значення для об'єктивної оцінки суспільно-політичних процесів, масових репресій, реабілітації та забезпечення законних інтересів громадян». Передбачалося створення комісії за участю народних

---

¹ Більш детально про процес розсекречування документів див.: Павлова Т.Ф. Рассекречивание документов в государственных архивах РФ (1991–2006 годы) // Новая и новейшая история. — 2007. — № 4. — С. 86–92.

² Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов / Под общ. ред. А.Н. Яковлева. — М.: Политиздат, 1991. — С. 15.

депутатів, представників громадських організацій для вироблення критеріїв відбору і передачі на державне зберігання документів радянських органів державної безпеки¹.

На основі нових архівних даних значна частина учених та громадськості сподівалися отримати науково-статистичні підтвердження злочинів «сталінської тоталітарної системи», закріпити у суспільній свідомості негативне ставлення до комуністичної практики та ідеології «радянського зрадка», повернути із забуття сотні тисяч прізвищ людей, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

Дослідників із різних країн цікавила мотивація керівниками СРСР розстрілів і довготермінового ув'язнення значної кількості населення країни впродовж короткого часового проміжку². На їхню думку, одним із мотивів Й. Сталіна та його оточення було бажання створити нову спільноту «радянські люди / громадяни», ознакою якої була політична та соціальна однорідність, відсутність глибинних національно-культурних ознак, миттєва реалізація політико-економічних реформ тощо. «Радянська спільнота» стала одним із головних чинників глобальної сталінської стратегії побудови імперії під назвою «СРСР».

В Україні від 1992 р. почала реалізовуватися державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України Національної академії наук України, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. Проміжним результатом програми станом на 2016 р.

---

¹ Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1991. — № 46. — Ст. 631.

² *Верт Н.* Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов: В 7 томах. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. — М., 2004. — С. 57–89; *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). — М.: Кучково поле, 2006. — 480 с.; *Хлевнюк О.В.* Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. — М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. — 479 с.; *Юнге М., Биннер Р.* Как террор стал «большим»: Секретный приказ № 00447 и технология / Ассоциация исследователей рос. о-ва XX в. — М.: АИРО-XX., 2003. — 352 с.; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937—1938 рр. / Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. — Кн. 1. — 614 с.; кн. 2. — 598 с. та ін.

стало видання 106 томів серії, каталогізація відомостей про понад 720 тис. репресованих громадян, виявлення та оприлюднення тисяч документів про злочини більшовицького режиму. Зокрема, в Луганській області науково-редакційною групою опубліковано 4 книги, Донецькій — 9 книг серії. Загальним результатом наукового опрацювання проблеми державного терору радянської доби стали понад 5–6 тис. праць¹.

Виданню томів передувала значна пошукова робота в архівах України та Російської Федерації. Дослідники виявляли цілком нові документи й поступово реконструювали систему державного терору радянської доби. Зокрема, донецькі фахівці заснували науковий альманах «Правда крізь роки...». Перший випуск було надруковано в 1995 р. Свої наукові результати оприлюднили професори Донецького національного університету Р. Лях, О. Бут, З. Лихолобова, В. Нікольський, кандидат історичних наук В. Шевченко, дослідники Б. Парсенюк, Г. Захарова, С. Гітис, В. Біркін, К. Колесников, студентка І. Шестак, співробітники УСБУ у Донецькій області О. Пономарьов, В. Мікушев та ін. Усього впродовж 1995–2011 рр. було надруковано сім випусків цього альманаху. На основі зібраних матеріалів Донецька обласна державна телерадіокомпанія відзняла документальний семисерійний фільм «Правда крізь роки» (автор сценарію Л. Кузьменко, науковий консультант В. Нікольський). У 1994–2011 рр. на шпальтах газет «Донбас», «Донеччина», «Жизнь», «Вечерний Донець», «Акцент», «Взгляд», «Позиция», «Нива» науковці публікували документальні матеріали про політичні репресії, біографічні нариси про жертви більшовицького режиму².

---

¹ Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст. С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор. С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. — К., 2007. — 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор. Є. Бабич, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. — К.: Смолоскип, 2007. — 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: Наук.-доп. бібліограф. покажчик / Упор. Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна; авт. вступ. ст. Ю. Шаповал; Держ. іст. б-ка України. — К.: Арістей, 2008. — 684 с.

² Див. доклад.: Про роботу обласної редколегії у 1992–2012 роках // Реабілітовані історією. Донецька область. — Кн. 9. — Донецьк: Регіон, 2012. — С. 5–10.

Паралельно розпочалися широкомасштабні наукові дослідження політичних репресій. Так, донецький дослідник В. Нікольський провів аналіз статистичних документів періоду «Великого терору» і визначив кількісні, національні, фахові, соціальні ознаки репресованих громадян. Основним джерелом його викладок стали чорнові статистичні звіти про оперативно-слідчу роботу органів державної безпеки радянської України за 1937–1938 рр. Це уніфіковані за єдиною схемою та заповнені на стандартних формах-бланках звітні документи обласних управлінь НКВС УРСР та окремих структурних підрозділів республіканського наркомату¹. Дослідник оприлюднив окремі соціально-демографічні показники, зокрема чисельність населення регіону, його національний склад для виведення процентного співвідношення жертв. Отримані дані про репресованих Донецького краю він порівняв із відповідними показниками з інших регіонів України.

Відома дослідниця історії Донбасу З. Лихолобова опублікувала чимало наукових праць про реалізацію масових репресивних операцій на території цього регіону. Зокрема, вона стверджувала про початок «Великого терору» з 1936 р. — часу проведення публічних судових процесів над колишніми керівниками більшовицької партії Г. Зінов'євим, Л. Каменєвим та ін.² У центрі уваги дослідниці перебували репресії проти окремих соціальних груп, зокрема інтелігенції³.

Голова комісії Маріупольської міськради з питань відновлення прав реабілітованих громадян Г. Захарова спільно з міською історико-просвітницькою організацією «Меморіал» видала книгу «Маріу-

---

¹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. — 624 с.; Його ж. Статистика політичних репресій у 1937 р. в Українській РСР //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — №2/4. — С. 103–112 та ін.

² Лихолобова З. 1936–1938 годы // Правда через годы. Вып. 5. — Донецк: Регион, 2001. — С. 42–61.

³ Лихолобова З. «Великий терор» 1937–1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 16(1). — С. 466–480.

польская трагедия: О жертвах политических репрессий Мариуполя и Приазовья»¹. Вона збирала не лише біографічні дані, документи державних та сімейних архівів, а й спогади жертв політичних репресій. Продовженням стала наступна книга: «Всех поименно назвать: о жертвах политического террора Мариуполя и Приазовья»².

Значний інтерес серед дослідників і зацікавлених громадян викликала праця американського історика Г. Куромії (її український переклад опубліковано 2002 р.), який зробив висновок про керованість масовими репресивними операціями особисто Й. Сталіним, котрий намагався «знищити будь-яких потенційних ворогів, як комуністів, так і безпартійних». Водночас терор виявив слабкість, оскільки сталінська система позбавила себе незалежних засобів визначення та верифікації, тому змушена була запровадити систему загального жорсткого нагляду над суспільством. Рамки цього нагляду поширювалися навіть на побутове життя та світогляд особистості. У результаті у сталінській системі управління виникла потреба в державному терорі³.

---

¹ *Захарова Г.* Мариупольская трагедия. О жертвах политических репрессий Мариуполя и Приазовья. — Мариуполь: Газ. «Приазовский рабочий», 2000. — 274 с.

² *Захарова Г.М.* Всех поименно назвать: (О жертвах политического террора г. Мариуполя и Приазовья). — Мариуполь: Газ. «Приазовский рабочий», 2002. — 200 с.

³ *Куромія Г.* Свобода і терор на Донбасі. Україно-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. — К.: Основи, 2002. — С.480.

«Народ, партія та НКВС — одне ціле...»

Вожді російських більшовиків завжди пропагували соціально-ідеологічний розлам «ми — вони»¹. До категорії «ми» входили «радянська влада», «радянське суспільство», «пролетаріат», «робітники й селяни/бідняки». Натомість категорія «вони»/«вороги» містила два рівні. Перший мав абстрактний характер і практично не змінювався — «світовий капіталізм/імперіалізм». Із часом він ставав не таким страшним, пересічні громадяни не завжди розуміли його якісні характеристики. Другий — «виконавці» — мав реальне уособлення у вигляді конкретних осіб або соціальної групи. Залежно від політико-економічної ситуації вони постійно видозмінювалися, набуваючи нових ознак. Спочатку до категорії «вони» входили «експлуататори» й «капіталісти». Їх ознаками була наявність найманих працівників, коштів, нерухомості, власність на засоби виробництва, причетність до «благородного стану». Громадянська війна та збройні конфлікти із державами, що виникли після розпаду Російської імперії, додали ще кілька ознак: причетність до відродження «попереднього ладу» — «білогвардієць»; прихильник незалежності колишньої російської «національної окраїни» — «політичний бандит», «дрібнобуржуазний націоналіст», «противник радянської влади». До цих категорій могли бути зараховані представники інтелігенції, селяни, дрібні торговці та ін.

У період нової економічної політики до образу «вони» додалися нові ознаки. Зокрема «непман» — людина, що мала капітал, зароблений торгівлею чи «шахрайськими операціями», мала власну справу, займалася ремісництвом тощо. У цей період також почав використовуватися термін «економічний шпигун», «економічний контрреволюціонер», тобто особа, що працювала на колишніх власників підприємств, розкрадала або неефективно використовувала майно підприємств. У 1924 р. після проведення публічного процесу над інженерами Кадіївської й Лідіївської шахт, яких звинуватили

---

¹ Див. також: *Якимов К.* Образ «врага народа» в комсомольской пропаганде 1937 года. Режим доступу: http://e-notabene.ru/pr/article_15642.html

в «економічному шпигунстві і зв'язках із колишніми власниками копалень», відсутність справжніх доказів компенсувалася активною пропагандистською риторикою. Газета «Правда» опублікувала думки робітників Кадіївки, які «одногосно заявили, що тепер зрозумілі причини бідності кадіївських копалень і вони переконані, що тут мала місце економічна контрреволюція»¹.

«Економічне шпигунство» інкримінували групі інженерів та бухгалтерів Дніпровського металургійного заводу. Головним фігурантом справи чекісти зробили бухгалтера Храповицького. Зазнавши шаленого психологічного тиску, він почав давати необхідні свідчення і значно розширив початкове коло підозрюваних. Його свідчення були настільки абсурдними, що спочатку навіть державний обвинувач зняв обвинувачення в «економічній контрреволюції». Але сценарій судового процесу почав реалізовуватися й «економічна контрреволюція» знову з'явилася в обвинувальному вирокі. Судовий вирок був суворим: «керівника» засудили до 10 років ув'язнення, інші отримали від 6 років до умовно-дострокового звільнення².

Суцільна колективізація також дещо уточнила параметри «дрібнобуржуазності» селян — наявність господарства (ділянка землі, худоба, гарний будинок і господарчі приміщення, запас продовольства, сільськогосподарський реманент). Останні стали об'єктом усуспільнення і вилучення у розпорядження колгоспів. Власника землі і майна виселяли у «північні краї» Російської Федерації, що означало автоматичне потрапляння до категорії «вони». Партійно-радянським апаратом це інтерпретувалося як «підрив економічної могутності куркульства». Загалом через «приватновласницьку сутність» і критику політики радянської влади кожен селянин при черговій корекції політичного курсу міг потрапити до категорії «вони».

Іноді для уникнення розкуркулення та примусової депортації селяни розпродували своє майно і виїжджали із села на радянські

---

¹ Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-х роках ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. — Донецьк, 2002. — С. 80; Правда. — 1924. — 20–22 люля.

² Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-х роках ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. — С. 80–81.

новобудови. Одним із таких центрів індустріалізації став Донбас. Тут будувалися нові підприємства і шахти, що потребували чимало робочих рук. Водночас, селяни намагалися таким чином змішатися із робітничою масою й уникнути переслідувань за «дрібнобуржуазне» чи «куркульське» минуле. Також робота на промислових підприємствах та шахтах давала пайок, який, на відміну від колгоспного заробітку, давав можливість забезпечити мінімальні продовольчі потреби родини¹.

Політичні дискусії в партійному середовищі призвели до цікавої метаморфози долі окремих очільників компартії та їхніх прихильників. Виступаючи проти Й. Сталіна, вони отримали спочатку ознаку «партійного опозиціонера». Останнє у демократичних країнах не є прикметою ворожості до існуючої системи управління чи політичного ладу. У сталінській системі координат непогодження із думкою вождя/керівника партії означало протистояння «лінії партії» і радянському суспільству загалом. Причина такої ситуації ґрунтувалася у формуванні системи партійно-радянського управління, де вище політичне керівництво й, зокрема, перша особа, отримували диктаторські повноваження. Саме ця особа та його оточення визначали основні пріоритети розвитку радянського суспільства. Тому найменша критика чи не підтримка ідеї «вождя» одразу перетворювала певну особу на «ворога».

Через розлогий агітаційно-пропагандистський апарат кремлівські очільники трансливали суспільству ознаки ворожості категорії «вони». Окрім формування «образу ворога», це сприяло мобілізації суспільства для реалізації швидкими темпами соціально-економічних ініціатив Й. Сталіна при браку фінансування реальних трудових затрат, низької кваліфікації робочої сили, відсутності необхідного рівня механізації і побутових умов проживання населення. Увага громадян постійно акцентувалася на небезпеці ворожого

---

¹ *Николаєць Ю.* Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — С. 105–106.; *Його ж.* Демографічні процеси в Донбасі у 20–30-х роках ХХ ст. // Україна — Європа — Світ. Міжнар. Збірник наук. праць. Серія: Історія і міжнародні відносини. — 2013. — Вип. 12 — С. 23–32.

вторгнення і наявності внутрішнього ворога. Якщо перше судження іноді підтверджувалося заявами чи претензіями окремих європейських чи азійських політиків, збройними конфліктами на центрально-азійських і далекосхідних кордонах, то щодо наявності ворогів у радянському суспільстві необхідно було переконати широкі верстви населення.

Доказами ворожої діяльності стали технологічні аварії через зношеність обладнання, нераціональне його використання, низьку кваліфікованість інженерно-технічного складу та основної маси робітників. Цілком можливі навіть реальні диверсії, що були проведені агентурно-диверсійною мережею противників СРСР¹. Подібні факти відбувалися на тлі масового будівництва нових і реконструкції старих підприємств.

Через агітаційно-пропагандистський апарат та засоби масової інформації активно пропагувалися результати так званого «Шахтинського процесу» 1928 р., де фігурантами стали інженери та керівники вугільної галузі Донбасу. Під час судового слідства «визнали» свою провину повністю 20 обвинувачених, частково — 11, не визнали — 22. Аналіз дослідниками архівно-кримінальних справ засвідчив відсутність реальних доказів діяльності «підпільної організації», «зв'язків із закордоном». Всі докази ґрунтувалися на «щиро-сердних каяттях», фальсифікованих свідченнях².

Водночас, центральне місце у процесі було відведено критиці та засудженню «буржуазної інтелігенції» за боротьбу проти «радянської влади». Головною метою стало витіснення «спеців» із управлінської та виробничої сфери. Таким кроком Й. Сталін вирішував декілька проблем. По-перше, продовжувалася лінія конфлікту «робітник — технічна інтелігенція». Останній мав дореволюційні корені існування ієрархічних відносин між робітником і інженерно-технічним працівником. Протириччя між декларуванням «диктату-

---

¹ Для реальної констатації необхідні дані не лише архівів держбезпеки СРСР, а й закордонних спецслужб.

² Див. докладніше: *Красильников С.А., Савин А.И., Ушакова С.Н.* Шахтинский процесс 1928 года: источники в контексте эпохи // Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: В 2 кн. Кн. 1 / Отв. ред. С.А. Красильников. — М., 2011. — Кн. 1. — 975 с.; кн. 2. — 1087 с.

ри пролетаріату» та реальним статусом найманого робітника відбивалося у повсякденному роботі, спілкуванні, вагомій різниці в оплаті праці кваліфікованого робітника та технічного працівника¹.

По-друге, арешти «старих спеціалістів», їх обвинувачування в «економічній контрреволюції та саботажі» в умовах відновлення зруйнованих підприємств на старій матеріально-технічній базі стали виправданням перед суспільством за низький рівень життя. Водночас, керівники партії використали такі факти як вагомий аргумент жорсткого контролю за економікою. На липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін, 9 липня 1928 р. заявив про загострення класової боротьби в умовах просування країни до соціалізму². Це стало одним із обґрунтувань партійно-радянського апарату щодо застосування каральних заходів і через пропаганду впроваджувалося як стереотип реакції радянського суспільства на політичні та соціально-економічні проблеми.

Ухвалення політичного рішення на витіснення «старої інтелігенції» із економіки в умовах становлення одноосібної диктатури Й. Сталіна означало поступове знищення її як соціальної групи. Місцевому партійно-радянському апарату та органам державної безпеки дали чіткий сигнал: при притягненні до кримінальної відповідальності та засудженні у судовому чи позасудовому порядку приналежність до «буржуазних спеців» стає обтяжуючою обставиною і визначає ступінь важкості вироку. Після «шахтинського процесу» обвинувачення у «шкідництві» стало типовою нормою репресивної практики сталінського режиму.

В інформаційних записках місцевих апаратів ДПУ УСРР на адресу вищого та місцевого партійного керівництва про реакцію на поточні події виділялася окрема категорія — «старі спеці». Більшовицьким очільникам було важливо знати ставлення цієї та інших груп населення до такого пропагандистського заходу. Це давало підстави для коригування системи державного терору і проведення локальних репресивних заходів.

---

¹ Див. докладніше: *Красильников С.А., Савин А.И., Ушакова С.Н.* Шахтинский процесс 1928 года: источники в контексте эпохи// Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: В 2 кн. — Кн. 1. — С. 43–44.

² *Сталін І.В.* Твори. — Т. 11. — К., 1949. — С. 168–170.

У середині 1930-х рр. «перший» і «другий» рівень «ворога» радянські пропагандисти почали різко зближувати. Абстрактний «світовий капіталізм/імперіалізм» почав поєднуватися із конкретною ідеологією (наприклад «німецький фашизм»¹) чи постаттю керівника «держави-ворога» (Ю. Пілсудський, А. Гітлер та ін.). «Ворог-виконавець» теж почав набирати нових рис. Радянська пропаганда, починаючи із середини 1930-х рр., доклдала чимало зусиль для створення образу «ворога», який представляє смертельну загрозу «єдиній світі радянській державі».

Одним головних характеристик «внутрішнього ворога», на якій акцентували увагу пропагандисти, стала непомітна, прихована «диверсійна», «шкідницька», «шпигунська» робота. Термін «тихою сапою», використаний відомим московським журналістом А. Аграновським у характеристиці «злочинної діяльності» фігурантів «шахтинського процесу»², став активно використовуватися у середині 1930-х рр. Він набув додаткових відтінків й означав надзвичайну небезпечну конкретну «ворожу діяльність проти радянської влади». Головна небезпека, твердили радянські пропагандисти, полягала саме у непримітності. «Ворогом» може виявитися колега по роботі, член родини, найближчий товариш та ін. Розкрити його можливо лише завдяки пильності, прискіпливому аналізу повсякденної діяльності кожної людини (на роботі, родинному чи дружньому спілкуванні), її ставленні до політико-господарських кампаній, ступеню їх виконання. Критеріями оцінки діяльності стали політична лояльність, демонстрація відданості «ідеям Леніна — Сталіна», виконання наказів керівництва, самовіддана праця, «чисте минуле», відсутність компрометуючих зв'язків тощо. Однак, навіть ці ознаки не завжди рятували від хибних інтерпретацій діяльності людини у світлі швидкоплинно змінюваних подій.

Таким чином, образ «ворога» у середині 1930-х рр. був сформульований у наступному алгоритмі: особа із заплямованим мину-

---

¹ Хоча йдеться про німецький нацизм, однак у даному випадку користуємося терміном радянської пропаганди.

² Див. докладніше: Красильников С.А., Савин А.И., Ушакова С.Н. Шахтинский процесс 1928 года: источники в контексте эпохи// Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: В 2 кн. — Кн. 1. — С. 62.

лим — зовні політично лояльна, однак її поточна діяльність призводить до негараздів (неважлива їх реальна причина) — поодинокі факти критики партійно-радянського керівництва (неважливий її рівень, наявність підстав для критики) — зв'язок із реальним (виявленими органами НКВС чи потенційним) «внутрішнім чи зовнішнім ворогом».

Поєднання «внутрішнього» і «зовнішнього ворога» стала чи не головним гаслом у другій половині 1930-х рр. Зокрема, всі розкриті й офіційно оприлюдненні «контрреволюційні організації» в СРСР мали зв'язок із капіталістичними державами. Пропагандистами робився обов'язковий висновок, що їх «скоординована діяльність» підривала обороноздатність СРСР в умовах «капіталістичного оточення».

Вище політичне керівництво СРСР умисно політизувало масову свідомість населення. Чорно-біла картина світового устрою становила невід'ємну частину офіційної міфології. Світ представлявся як арена боротьби між «силами прогресу», що уособлювалися комуністичним та робітничим рухом, і «силами ворожого капіталістичного оточення», «внутрішніми ворогами»¹. Так, у постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1936 р. щодо директиви органам державної безпеки стосовно «контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських елементів» чітко вказувалося: «а) До останнього часу ЦК ВКП(б) розглядав троцькістсько-зінов'євських негідників як передовий політичний й організаційний загін міжнародної буржуазії. Останні факти говорять, що ці пани скотилися ще більше вниз, і їх тепер належить розглядати як розвідників, шпигунів, диверсантів і шкідників фашистської буржуазії у Європі»². У промові Й. Сталіна 2 червня 1937 р. на розширеному засіданні військової ради при наркоматі оборони СРСР з інформацією про «військово-фашистську змову проти радянської влади» теж підкреслювалися політичні та

¹ Див. докладніше: *Арнаутов Н.Б.* Образ «врага народа» в системе советской социальной мобилизации: идеолого-пропагандистский аспект. / Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Специальность 07.00.02 — Отечественная история. — Томск, 2010. — С. 13.

² РГАСПИ, ф. 17, оп. 163, д. 1124, л. 55. Вперше частково опубліковано: Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. — М.: Политиздат, 1991. — С. 221.

фінансові зв'язки «змовників» із «німецькими фашистами»¹. Відповідні заяви лунали у публічних виступах інших партійно-радянських діячів СРСР та УРСР.

Очільники ВКП(б) у другій половині 1930-х рр. посилили масштабні маніпуляції громадською думкою. М. Арнаутов твердив, що після вбивства С. Кірова у грудні 1934 р. почалася якісна переорієнтація міфологеми «ворога народу». Соціальні образи «куркуля» і «церковника» відходили на другий план, а на центральне місце виводилися образи «політичних ворогів». Так, за даними контент-аналізу, у грудні 1934 р. у редакційних статтях газети «Правди» частка політичного сегменту в рамках структури образу «ворога народу» становила 57,6% (212 смислових одиниць). Частота використання терміна «ворог» в інформаційному просторі «Правди» збільшується із 121 одиниць у першій половині 1936 р. до 232 одиниць у другій половині року².

Поступове нагнітання громадського напруження до показників надзвичайної події (наприклад у місяць вбивства С. Кірова) свідчить про активізацію кремлівськими вождями конфронтаційної моделі агітаційно-пропагандистської кампанії. У статтях, гаслах, закликах вимагалось «суворо покарати», «дати рішучу відсіч», «викривати кожний випадок злочину і віддавати під суд». У даному дискурсі «пильність», критика та самокритика, «непримиренність до ворогів» проголошувалися вищою цінністю та невід'ємною якістю більшовика³.

Сталінський режим орієнтував пропаганду як боротьбу з «ворогами народу» для створення в країні широкої масової підтримки внутрішньої і зовнішньої політики. Для цього влаштовували публічні диспути, обговорення щодо діяльності «троцькістсько-зінов'євських ворожих осередків», «шкідників, диверсантів» тощо. Ство-

---

¹ Див. також: Виступ Й. Сталіна на розширеному засіданні Військової ради при наркоматі оборони СРСР // *Источник*. — 1993. — № 3.

² *Арнаутов Н.Б.* Образ «врага народа» в системе советской социальной мобилизации: идеолого-пропагандистский аспект. — С. 15.

³ *Попова О.Ю.* Мовні техніки конструювання образу внутрішнього ворога в періодичних виданнях Радянської України (на матеріалах газет «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» за 1928–1939 рр.) // *Історичні і політологічні дослідження*. — 2013. — № 3 (53). — С. 208.

рювалася відповідна суспільна атмосфера недовір'я, підозрливості, пошуку винуватців соціально-економічних негараздів. Громадянам вказувався «ворог», простими словесними конструкціями надавалися його характерні соціальні, політичні, ділові та емоційні ознаки. Зокрема «походить із колишніх», «колишній член непролетарської партії» або «колишній член компартії, виключений за...», «неспроможний виконати завдання партії, організувати справу», «пов'язаний із...», «має родичів за кордоном», «критикував заходи радянської влади, проведення політико-господарських кампаній», «негативно ставився до..», «не любить радянську владу», «критикує керівництво партії та уряду», «іде проти волі колективу» і т.д.

Отже, процес поширення образу «ворога народу» через агітаційно-пропагандистську мережу спричинив формування відповідного ідеологічного стереотипу. Укорінення образу «ворога народу» проходило за допомогою створення у масовій свідомості стереотипного й абстрактного уявлення про «ворога». В даному випадку стереотип «ворога народу» виступав як істотна складова масової свідомості, формувалася повсякденні уявлення про навколишній світ. Він синтезував образи всіх «ворогів», що існували в масовій тоталітарній свідомості, і ставав таким собі універсальним поданням абсолютного зла, самого запеклого і підступного «ворога». Стереотипи нашаровувалися на вже наявні в свідомості установки, образи, виховувалися з плином часу і активно формувалися в ході дії політичної пропаганди. При цьому діяв ефект снігової лавини під час нашарування нових ідеологічних стереотипів на вже сформовані і зміцнилися в масовому тоталітарній свідомості¹.

Для посилення емоційного впливу образу «ворога народу» у масовій пропаганді використовувалися зоологічна символіка. Широко використовувалася метафора, що порівнювала «ворога народу» із вовком, який уособлював жорстокість, лють, жадібність, ненависть. Популярністю у пропагандистів та журналістів користувалася змія, яка, здебільшого, викликали огиду й острах. На противагу християнському дискурсу змії як символу мудрості та здоров'я,

---

¹ Арнаутов Н.Б. Использование образа «врага народа» в периодической печати Западной Сибири в период «большого террора» // Ист. ежегодник. — 2007. — Новосибирск: РИПЭЛ, 2007. — С. 209–210.

тепер вона почала символізувати отруйність, зло, підступність. Типовими в газетах, листівках, гаслах стали заклики «Розчавити фашистську гадину!». «Ворогів народу» також порівнювали із гієною і стерв'ятником — представниками фауни, які харчуються падлом. Останнє викликало у читачів почуття відрази. Частіше за лексему «згряя» організація «ворогів» називалася «осиним гніздом», що символізувало їх постійну активну роботу та небезпеку.

У другій половині 1930-х рр. виникла тенденція уніфікації мови в газетних текстах матеріалів про «ворогів» — деякі метафори, враховуючи частоту їх вживання авторами статей, стали мовними штампами. Наприклад варіативність облич «ворогів» виражалася за допомогою таких усталених метафор, як «носить маску (дворушництва)», «багатолика контрреволюція», «прикриваються партійним квитком». Ідея про відсутність будь-якої ідеологічної бази злочинів «ворогів народу» трансльовалася за допомогою наступних метафоричних виразів: «немає нічого за душею» або «політичний банкрут». Мовними штампами стали такі метафоричні характеристики узагальненого образу «ворога», як «смертельно поранений», «у передсмертних корчах», «в останніх конвульсіях».

Популярним було використання біблейських героїв, які залишалися знаковими для переважної більшості населення. Так, «ворогів народу» називали «іудами» й «іродами», зокрема «Іуда-Троцький». Вислови «диявольські задуми», «диявольські хитрування» свідчили про спроби демонізувати «ворогів». Також сприяло створенню образності, виразності текстів, і, тим самим, посиленню сприйняття тексту використання епітетів із негативною семантикою, які характеризували ворогів. Найбільш поширені в текстах газетних статей епітети «криваві», «озвірілі», «отруйні». Типовим було вираження емоційно негативного ставлення до «ворога народу» через використання лайливої лексики. На позначення ницості ворога вживалися слова-синоніми «наволоч», «покидьок», «негідник», «мерзотник»¹.

---

¹ Попова О.Ю. Мовні техніки конструювання образу внутрішнього ворога в періодичних виданнях Радянської України (на матеріалах газет «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» за 1928–1939 рр.)// Історичні і політологічні дослідження. — 2013. — № 3 (53). — С. 205–206.

Таким чином, у населення свідомо формувався відповідний страх перед внутрішніми та зовнішніми «ворогами народу» і, як наслідок, неминучою війною. На рівні інстинкту людина повинна ліквідувати джерело страху. Всі зусилля комуністичної пропагандистської машини спрямовувалися на виявлення «ворогів народу».

Масована пропагандистська атака давала свої результати. Так, 16 квітня 1937 р. виконуючий обов'язки начальника 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР капітан державної безпеки М. Аміров у доповідній записці «Негативні моменти у роботі підприємств Сталінського району (Донбас)» проаналізував результати перлюстрації кореспонденції. У листах робітників відзначалися наступні недоліки в роботі шахт і заводів Рутченково, Чумаково, Мушкетово і Ветки: невиконання виробничих планів, невідповідні умови праці, нові норми виробітку, невдоволення матеріально-побутовими умовами і культмасовою роботою. Основну причину вони бачили у «підривній діяльності троцькістських шкідників» та керівництві підприємств, яке на забезпечувало необхідну кількість запасних частин і механізмів. Так, робітник шахти 17/17 Михайленко писав у Запоріжжя (вул. Комунарів, Коломійцеву): «Шахта наша дуже важка. Всюди сліди варварських троцькістів і ці сліди дають про себе знати. Все це гальмує роботу [...]»; шахтар Ф. Ішенко з Рутченково писав родичам у Талалаївський район Чернігівської області: «Працюю на Рутченковському хімічному заводі. Завод дуже великий, але у занедбаному стані і працює зараз дуже погано. Шкідницьке коріння дало взнаки скрізь, тепер прийдеється багато працювати, щоб налагодити роботу»; робітник шахти №9 Докунін писав адресатові в Кам'янець-Подільський: «На шахті справі незавидні [...]. Щодо добування — весь час шахта у прориві, виконання не більше 75%. Все це через головного інженера Суратанга, він зовсім не керує роботою, [...] механізмів немає»¹.

Подібні приклади свідчать, що використовуючи особливості людської психології, Й. Сталін реалізував дві мети: перша — відмобілізувати населення на «велику війну», де одним з етапів було очищення від «ворогів народу»; друга — певною мірою пояснити громадськості масові арешти.

---

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 60, арк. 97–99.

На тлі такого масштабного залякування населення наявністю значної кількості «ворогів народу», «шпигунів» і «диверсантів», активно пропагувалися «захисники радянської держави», «віддані члени» ВКП(б) та «бойовий загін партії» — органи НКВС.

У другій половині 1930-х рр. партійно-радянське керівництво СРСР та УРСР, пропагандистський апарат завзято формували громадську думку про «активну і справедливу боротьбу органів державної безпеки у боротьбі з шкідниками і контрреволюціонерами». Про це наголошувалося із трибуни нарад, пленумів ЦК, що стосувалися діяльності органів державної безпеки у боротьбі з «контрреволюцією», «шкідництвом», «ворогами народу».

Автори газетних статей називали чекістів «захисниками першої у світі соціалістичної держави», «борцями із ворогами народу», «охоронцями інтересів радянського народу» і тому вони користуються повагою серед населення. Стверджувалося, що чекістська робота «важка» і «небезпечна», вимагає «політичної пильності», «смівливості», «всєбічної уваги». Тож «партія завжди направляє найкращі кадри в ОДПУ—НКВС».

Особливо підкреслювалася необхідність і почесність роботи чекіста. Нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов на засідання Президії ЦВК СРСР 27 липня 1937 р. вказував: «Робота в органах НКВС вже є нагородою сама по собі, оскільки народ довіряє тобі цю найгострішу ділянку захисту інтересів всього Радянського Союзу. Звідси і вимоги народу до співробітника НКВС найбільш підвищені. І найпершим священним нашим обов'язком стало — це виправдання цієї довіри. Народ мислить таким чином, якщо людина працює в органах НКВС, значить це найбільш відданий більшовик, найбільш віддана радянському народу особа, яка готова в будь-який час віддати своє життя за інтереси народу, це людина, яка безмежно віддана своїй Батьківщині, своєму урядові, своїй партії, вождеві партії — товаришеві Сталіну»¹.

Виступаючи 20 грудня 1937 р. на святковому засіданні у Великому театрі, присвяченому 20-річчю органів державної безпеки, член політбюро ЦК ВКП(б) А. Мікоян, відзначав, що НКВС —

¹ 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. — М.: ОГИЗ, 1938. — С. 25.

«організація найбільш близька нашій партії і всьому нашому народу. Вони — один із авангардів нашої партії і нашої революції, поставлений на передову лінію вогню для захисту радянського народу від всіляких ворогів»¹. Завдяки «прозорливості Й. Сталіна та керівництва партії», які «кадрово укріпили органи НКВС», чекісти не дають «втратити класову пильність», «стати безпечними стосовно класового ворога і ворог був розкритий до кінця»². Успішність важкої та небезпечної роботи НКВС, особливо у 1937 р., полягала, на думку А. Мікояна, у масовій підтримці народних мас. Він стверджував, що населення довіряло органам НКВС і навів декілька прикладів народної допомоги у виявленні «фашистських шпигунів, шкідників та контрреволюціонерів»³.

Таким чином, у громадськості формувався відповідний радянський стереотип щодо діяльності органів НКВС. Він мав наступну логіку:

- ◆ народ, партія і НКВС — одне ціле;
- ◆ НКВС довірено захищати народ від зовнішніх та внутрішніх ворогів;
- ◆ захист соціалістичної Вітчизни — важка та небезпечна робота;
- ◆ партія постійно турбується про кадрове укріплення органів НКВС самими відданими радянській владі людьми;
- ◆ бути співробітником НКВС означає мати «особисту» довіру у «народу СРСР»;
- ◆ чекіст — це народна нагорода за відданість радянській владі.

Отже, у співробітників місцевих апаратів НКВС не було тіні сумніву у правильності і необхідності масових репресій для забезпечення мирного існування соціалістичної держави.

Чекіст отримував необмежену владу над окремою людиною, колективами, галузями виробництва, цілими адміністративними

---

¹ *Микоян А.И.* Славное двадцатилетие советской разведке. Доклад на торжественном заседании в Большом театре. 20 декабря 1937 г. // 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. — М.: ОГИЗ, 1938. — С. 29.

² Там же. — С. 36.

³ Там же. — С. 37.

територіями. Залишити в собі людські почуття під час вирішення глобальних «державних завдань» дуже важко. Потрапляючи до органів державної безпеки, людина, проходила випробування владою. Жоден із державних органів не давав такого відчуття всесильності. Людина відчувала надзвичайний емоційний підйом, власну належність до «чогось великого», «важливого». Тому долі людей у «побудові світлого майбутнього» нічого не важать. Чекіст швидко навчався посилати людей на смерть на благо великої ідеї. «Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію механічно», — писала група комуністів-чекістів ще у 1922 р. у листі до ЦК РКП(б)¹.

Певнені у «довірі народу СРСР», своїй величній місії «захисника вітчизни», виховані на традиціях жорстокості і нещадності громадянської війни, чекісти вважали цілком доцільними масові операції щодо «ліквідації ворогів народу». На їх уяву теж впливала пропагована суміш страху перед «наступом міжнародного імперіалізму» і «ненависті до ворогів народу». «Шкідники, диверсанти, шпигуни та їх імперіалістичні господарі» загрожували не лише СРСР загалом, а й добробуту самих чекістів, їх сімей, їх суспільному оточенню. Вони вважали, що існувала реальна загроза їх майбутньому. Це було одним із чинників формування поведінки співробітників місцевих апаратів НКВС в умовах «Великого терору».

Пересічний співробітник НКВС мав селянське чи робітниче походження. Зокрема, вихідці з села, пройшовши через систему агітаційно-пропагандистської підготовки комсомолу та Компартії, вже були позбавлені традиційних селянських моральних регуляторів.

Вихідці з робітничого класу представляли перше або друге покоління міських жителів. Їх культурне середовище, у порівнянні із селянськими традиціями, теж було маргіналізоване. Особливістю цієї групи стало повне руйнування традиційних форм соціальної регуляції (не соромно брехати з огляду на політичну доцільність, не тримати слово, не дотримуватися вірності у шлюбі тощо). С. Мат-

¹ Неизвестная Россия. XX век. — М., 1992. — С. 45.

веева та В. Шляпентох стверджують, що якраз ці обставини реанімували стародавні форми соціальної регуляції, зокрема, страх перед фізичним насиллям. Цей стан суспільної свідомості відіграв важливу роль у реалізації державного терору у СРСР¹.

---

¹ *Матвеева С.Я., Шляпентох В.* Страх в России в прошлом и настоящем. — Новосибирск: Сиб. хронограф, 2000. — С. 39–40.

Оперативний облік як один із чинників політичних репресій

Проведення масових репресивних операцій вимагало виявлення чітких об'єктів для репресій. Тобто комуністичне керівництво бажало знати скільки, які категорії потенційних і реальних «ворогів народу» діяли на території СРСР і радянської України зокрема. Створення таких обліків було спільною роботою співробітників держбезпеки і кремлівських очільників. Якщо реальні агенти, диверсанти із числа держав-сусідів, виявлення фактів розкрадання, контрабанди та їх оперативна розробка не викликала ніяких труднощів у співробітників держбезпеки, то перелік потенційних політичних опонентів комуністичному режиму постійно розширювався і набирав нових рис. Останнє вимагало корекції роботи оперативних підрозділів по «секретно-політичній лінії».

На початку 1920-х рр. класифікатори обліків перебували у стадії розробки. Про це свідчать формулювання категорій осіб, які потрапляли в поле зору органів держбезпеки. Наприклад, існували «списки буржуазії», «службовців в радянських установах», «громадян, відновлених у виборчих правах», «проявляють себе активно на заводах», «підлягають вилученню, згідно, постанови бюро губкому КП(б)У» і т.д. Списки підписувалися і затверджувалися керівниками ВУЧК-ДПУ, їх заступниками, начальниками окремих чекістських підрозділів, уповноваженими.

На початок 1930-х рр. обліки стають цілком систематизованими. Використовуючи величезний накопичений досвід, співробітники ОДПУ-НКВС СРСР, ДПУ-НКВС УСРР виробили основні етапи оперативного обліку:

— реєстрація справ, що дає можливість швидко виявити в якому відділі, у якого співробітника знаходиться у розробці ця справа. Централізована реєстрація дозволяла здійснювати паралельно контроль за строками реалізації справи та збереженості її матеріалів;

— реєстрація осіб, які проходять по справам. Це надавало можливість забезпечити централізований облік «контрреволюційних елементів» і, за висловом чекістів, «тримати їх в полі зору»;

— організація спеціальних картотек з урахуванням потреб оперативних підрозділів. Ці уніфіковані спецкартотеки мають так звані «підсобні картотеки», що формувалися у процесі тематичної розробки чи оперативної необхідності;

— відображення у картотечних каталогах зміни та стану зареєстрованих осіб і справ (завершення агентурної розробки, передача справи з одного відділу в інший, зміна «забарвлення» тощо;

— статистична обробка матеріалів обліку¹.

Одним із базових умов централізації оперативного обліку та використання його для повсякденної оперативної діяльності місцевих апаратів органів державної безпеки стала наявність повних біографічних даних на особу. Картка на особу заповнювалася за 13 параметрами:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- рік, місце народження;
- місце роботи, посада, рід занять;
- професія, спеціальність, профспілкова належність;
- освіта;
- партійність у минулому та поточна;
- громадянство й національність;
- військове звання;
- соціальне та політичне минуле;
- відомості про судимість і політичну благонадійність;
- зовнішні прикмети;
- інформація про членів сім'ї, їх суспільний стан та адреси.

У численних інструкціях особлива увага наголошувалося на правильному заповненні картки, особливо написанні прізвища.

Наступною умовою централізованого оперативного обліку «контрреволюційних елементів» стала класифікація їх за «політичним забарвленням». Чекістам важливо було знати не лише кількість виявлених «шпигунів» та «контрреволюціонерів». На їхню думку, виявлення політичної спрямованості «контрреволюційних елементів», належність до «угруповань» («троцькісти», «бухаринці», «націоналісти» тощо), прояви їх діяльності в окремих галузях промисло-

---

¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 235. арк. 13.

вості надасть можливість коригувати роботу місцевих апаратів органів держбезпеки.

Перші класифікатори почали створюватися у середині 1920-х рр. і мали на меті згрупувати «контрреволюційний елемент» за напрямами «антирадянської діяльності». Варіації «політичного забарвлення» постійно збільшувалися через розширення кола «контрреволюційних елементів» як реакції вищого партійно-радянського керівництва СРСР на зростання протестних настроїв та невдоволення більшовицькою соціально-економічною політикою. Збільшення кількості позицій «політичного забарвлення» відбувалося також за рахунок деталізації «контрреволюціонерів». Так, якщо раніше члени політичних партій — опонентів більшовиків — включалися до «політичного забарвлення» «члени небільшовицьких партій», то на початку 1930-х рр. всі члени «непролетарських партій» поділялися за партійною належністю на «сіоністи», «есери російські, українські», «анархісти», «кадети». Зокрема, із загальносоюзного переліку «політичного забарвлення контрреволюційного елементу» для радянської України були характерні наступні: «1. Троцькісти; 2. Децисти; 3. Робітнича опозиція, 4. Зінов'євці; 5. Колишні комуністи, 6. Меншовики; 7. Анархісти; 8. Сіоністи; [...] 11. Есери російські, українські, 12. Колишні боротьбисти; 13. Колишні укапісти; 14. СДРП; 15. УС федералісти; 16. Гетьманці; 17. Усі види української націоналістичної контрреволюції; [...] 19. Галичани; [...] 21. Куркулі; 22. Петлюрівці, махновці; [...] 24. Інший антирадянський елемент; 25. Актив легальних релігійних угруповань: а) тихоновці, б) обновленці, в) собор єпископів України, г) католики, д) мусульмани; [...] 26. Нелегальні формування релігійників; 27. Сектантство легальне: а) баптисти, б) меноніти; 28. Сектантство нелегальне; [...] б) єговісти, [...] і) молокани; [...] 30. Особи, які повернулися з заслання та таборів; 31. Родичі розстріляних за контрреволюційні злочини; [...] 33. Осіле куркульство; 34. Репресовані одноосібники; [...] 39. Активні «просвіт'яни»; 40. Члени українських політичних партій; [...] 42. Автокефали; [...] 44. Адміністративно вислані і адміністративно виселені за контрреволюційні злочини; 45. Іноземні піддані; [...] 61. Споріднені та ділові зв'язки УНРівського керівництва; [...] 62. Комсклад петлюрівської, махновської, Галицької армії

УНР, ЗУНР, що ввійшли згодом до повстанців, політбанд і контрреволюційних організацій; 63. Засуджені раніше українські контрреволюціонери; [...] 70. Колишні білі офіцери; 71. Колишні політбандити»¹.

Російський дослідник історії органів державної безпеки СРСР В. Хаустов указував на наявність у 1930-х рр. 18 облікових категорій за загальноалфавітним обліком: колишні дворяни; царські чиновники; купці; поліцейські; офіцери царської і білої армії; колишні члени різних партій, політичні опоненти більшовиків; особи, виключені з ВКП(б) за антирадянську діяльність; куркулі; особи, раніше засуджені за контрреволюційні злочини і члени їх сімей; національні меншини, що розглядалися як потенційні помічники іноземних розвідок (поляки, німці, фіни, японці, корейці та ін.); репатріанти; іноземні громадяни, які проживали на території СРСР або контактували з іноземцями; церковнослужителі і члени релігійних організацій; члени таємних товариств, масони та ін.²

Значна варіативність «політичного забарвлення контрреволюційного елементу» зумовила потребу у групуванні «контрреволюції» за тематикою. Водночас, воно відповідало «лініям роботи» оперативних підрозділів органів державної безпеки.

Станом на 1937–1938 рр. було вироблено наступні класифікатори (розділи) «політичного забарвлення»:

1. Члени антирадянських партій, організацій і груп (праві, ліві, есери, троцькісти тощо);

2. Члени антирадянських націонал-шовіністичних партій, організацій та груп (українські, білоруські, дашнаки, Мілі-фірка тощо). Однак не було російських націоналістів. Це інтерпретувалося як «білогвардійське», чи «кадетське» забарвлення;

3. Фашистські контрреволюційні елементи;

4. Терористи;

---

¹ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. — Тернополь: Збруч, 2010. — С. 147–148.

² Хаустов В.Н. Развитие советских органов государственной безопасности: 1917–1953//Cahiers du Monde russe. Vol. 42/2–3–4. — 2001. — P. 370.

5. Зрадники батьківщини (військовослужбовці, співробітники НКВС, інші);
6. Шпигуни та диверсанти (німецькі японські, польські і т. д.);
7. Націоналістичні контрреволюційні елементи з числа іноземних колоній, римо-католицького, лютеранського і протестантського духовенства;
8. Церковники;
9. Сектанті (баптисти, євангелісти та ін.);
10. Містики (масони, теософи);
11. Повстанці;
12. Учасники масових антирадянських виступів (страйків, волинок, анти колгоспних виступів);
13. Провокатори (в зарубіжних компартіях, царської охоранки, серед секретних співробітників НКВС);
14. Шкідники (у промисловості, сільському господарстві інших галузях народного господарства);
15. Саботажники (у державних органах, армії, промисловості, сільському господарстві);
16. Різний антирадянський елемент (носії терористичних настрій, пораженці, носії провокаційних чуток, колишні люди).

Отже, «політичне забарвлення» особи визначалося кваліфікацією «злочину». Але подібну класифікацію отримували і розслідувані справи. Тут «політичне забарвлення» залежало від того, хто створив дану організацію: «Якщо вона була створена троцькістським центром, то справа повинна отримати забарвлення згідно обліку "троцькісти". Якщо організація створена японською розвідкою, справа отримує забарвлення "шпигунство на користь Японії"»¹.

Співробітники центрального апарату НКВС СРСР Г. Петров, Л. Баштаков, А. Герцовський наголошували, що чітке визначення «забарвлення» і своєчасна їх корекція у централізованому обліку мало першорядне значення. Вони визнали, що на основі статистичних даних централізованого оперативного обліку керівники органів

---

¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 235, арк. 26.

державної безпеки та лідери СРСР роблять «оперативні й політичні висновки»¹.

Усього до березня 1941 р. на обліку НКВС СРСР перебувало понад 1 млн 263 тис. осіб. «антирадянського елементу»².

Таким чином, на централізованому обліку ВУНК-ДПУ-НКВС радянської України стояла значна частина дорослого населення республіки. За допомогою централізованої реєстрації керівники органів державної безпеки мали повну картину для коригування оперативної діяльності місцевих апаратів. Водночас, постійне розширення категорій «політичного забарвлення» зумовлювалося як реакцією вищого партійно-радянського керівництва на різні форми активного і пасивного опору населення країни, так і спробою визначити етнічні та соціальні групи, потенційно здатних протистояти сталінській «революції зверху».

---

¹ Оперативный учет / Сост. Г. Петров, Л. Баштаков, А. Герцовский. — М., 1939. — С. 28.

² Хаустов В.Н. Развитие советских органов государственной безопасности: 1917–1953 // Cahiers du Monde russe. Vol. 42/2–3–4. — 2001. — Р. 370.

Структурні реорганізації органів державної безпеки в контексті проведення «Великого терору»

Розширення й удосконалення оперативних обліків, бажання партійно-радянського керівництва розширювати масштаби каральних акцій зумовлювали постійну реорганізацію структури органів державної безпеки. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. на основі ОДПУ СРСР було створено наркомат внутрішніх справ СРСР. До його складу ввійшли головні управління державної безпеки, робітничо-селянської міліції, прикордонної і внутрішньої охорони, пожежної охорони, таборів, а також відділ актів громадянського стану, адміністративно-господарське управління, фінансовий відділ, відділ кадрів, секретаріат НКВС СРСР, особливоуповноважений НКВС СРСР.

До складу Головного управління державної безпеки ввійшли оперативні підрозділи колишнього ОДПУ СРСР: особливий відділ (контррозвідка в армії і флоті), секретно-політичний відділ (боротьба з ворожими політичними партіями й антирадянськими елементами), економічний відділ (боротьба з диверсіями та шкідництвом у народному господарстві), іноземний відділ (розвідка за кордоном), оперативний відділ (охорона керівників партії й уряду, обшуки, арешти, зовнішнє спостереження), спеціальний відділ (шифрувальна робота, забезпечення секретності в діяльності відомства), транспортний відділ (боротьба із шкідництвом, диверсіями на транспорті), обліково-статистичний відділ (оперативний облік, статистика, архів).

Безпосередньо роботою Головного управління держбезпеки керував нарком внутрішніх справ СРСР. Формально посада начальника Головного управління держбезпеки була відсутня, але апарат управління очолював перший заступник наркома Я. Агранов.

Наступною формальністю, що не була зrealizovanoю довгі роки, стала відсутність «Положення про НКВС СРСР». У постанові ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. РНК СРСР доручалося затвердити «Положення...». Однак подібний документ так і не було затвердже-

но до 1960 р. Окремі спроби в 1953 р. щодо розробки цього документа робили Л. Берія і пізніше М. Дудоров, але він не був затверджений. Але відповідні «Положення...» були розроблені і затверджені наркомом внутрішніх справ СРСР для практично всіх структурних підрозділів НКВС СРСР. Вірогідно, що розробка та затвердження «Положення про НКВС СРСР» не відбувалися через постійну реорганізацію і розширення функцій цього наркомату. Політичне керівництво настільки часто залучало наркомат внутрішніх справ й органи держбезпеки до реалізації силових сегментів державного терору і виконання господарських завдань, що підготовка та бюрократичне проходження документа не встигала за змінами.

Для підкреслення корпоративності та значущості боротьби із «ворогами народу» постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 жовтня 1935 р. для співробітників держбезпеки було введено спеціальні звання. Вони не були еквівалентними званням у Червоній армії. Так, «старший лейтенант державної безпеки» відповідав армійському «майор», «капітан державної безпеки» — «полковник», із 1939 р. — «підполковник». Також були дещо специфічні звання «старший майор державної безпеки» — «комдив, генерал-майор».

Із призначенням наркомом внутрішніх справ 26 жовтня 1936 р. М. Єжова Головне управління держбезпеки знову зазнало реорганізації. Так, наказом НКВС СРСР № 00383 від 28 листопада 1936 р. було ліквідовано економічний відділ; особливий відділ був реорганізований в особливий відділ (контррозвідувальне забезпечення частин Червоної армії) і контррозвідувальний відділ (контррозвідувальне забезпечення підприємств, установ, організацій) на основі економічного та частини особливого відділу; із частини оперативного відділу був створений відділ охорони членів уряду та дипломатичних представництв; транспортний відділ був перейменований у відділ транспорту і зв'язку; був створений тюремний відділ, якому підпорядкували тюрми особливого призначення і тюрми ГУТАБ за списком. Згідно з наказом НКВС СРСР №00411 від 25 грудня 1936 р., для конспірування роботи відділів держбезпеки було присвоєно номери: 1-й — відділ охорони членів уряду та дипломатичних представництв, 2-й — оперативний, 3-й — контррозвідувальний, 4-й — секретно-політичний, 5-й — особливий, 6-й — транспорту і зв'язку,

7-й — іноземний, 8-й — обліково-реєстраційний, 9-й — спеціальний шифрувальний і 10-й — тюремний відділи¹.

Увагу на реорганізації структури держбезпеки акцентували у резолюції лютнево-березневого 1937 р. пленуму ЦК ВКП(б): «[...] 2. Схвалити заходи ЦК ВКП(б), спрямовані на поліпшення постановки роботи в органах нарковнусправ, і, зокрема, заходи по організаційній перебудові апарату Головного управління держбезпеки і укріплення його новими партійними кадрами. [...] 4. Продовжити і завершити реорганізацію апарату наркомату внутрішніх справ, особливо апарату Головного управління держбезпеки, зробивши його істинно бойовим органом, здатним забезпечити покладені на них партією і радянським урядом завдання по забезпеченню державної і громадської безпеки у нашій країні»².

Кадрове оновлення органів держбезпеки, на думку партійно-радянських керівників, потребувалося через «вилучення із апарата бюрократів, що розклалися, втратили всіляку більшовицьку гостроту і пильність у боротьбі із класовим ворогом і ганьблять славне ім'я чекістів».

Регіональні партійні органи і ЦК національних компартій зобов'язали приділяти максимальну увагу діяльності органів НКВС, «надсилати кращі перевірені кадри партійних працівників» і «виروضувати більшовицькі чекістські кадрів». Також заборонялося завантажувати співробітників держбезпеки дорученнями і завданнями, що не стосувалися «боротьби із контрреволюцією»³.

29 березня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) санкціонувало чергову реорганізацію НКВС СРСР. Так, було ліквідовано Головне управління державної безпеки і протягом квітня — початку червня 1938 р. на його основі було створене 1-ше управління державної безпеки, 2-ге управління особливих відділів, 3-тє управління транспорту і зв'язку. До складу 1-го управління держбезпеки входили

¹ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник. Под ред. А.Н. Яковлева; авторы — состав. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. — М.: МФД, 2003. — С. 65–66.

² Матеріали февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. — 1995. — № 2. — С. 24.

³ Там же. — С. 24–25.

1-й відділ (охорона уряду), 2-й (оперативний), 3-й (контррозвідувальний), 4-й (секретно-політичний), 5-й (іноземний), 6-й (нагляд за міліцією, пожежною охороною, військкоматами), 7-й (оборонної промисловості), 8-й (промисловий), 9-й (сільського господарства, торгівлі, заготівлі). Також існували самостійні відділи: 1-й спецвідділ (обліково-реєстраційний), 2-й спецвідділ (оперативно-технічний), спецвідділ (шифрувальний) і тюремний відділ¹.

Таке поєднання управлінь і окремих відділів органів державної у структурі наркомату внутрішніх справ проіснувало до вересня 1938 р. Тобто, враховуючи завершення реорганізації на початок червня 1938 р. — всього три місяці. Цілком вірогідно, що така структура 1-го управління була зумовлена спробою поліпшити взаємодію між напрямками роботи у місцевих апаратах в умовах проведення масових репресивних операцій. Саме в цей час проходили масові перекваліфікації обвинувачень, зокрема зі «шкідництва» у «шпигунство» і т.д. Це дозволяло скоротити час на консультації між керівниками відділень та відділів для ухвалення рішень. Водночас поєднання «економічного», «політичного» і «контррозвідувального» напрямів зумовило певний управлінський хаос.

Вірогідно саме тому 29 вересня 1938 р. наказом № 00641 у черговий раз було змінено структуру НКВС СРСР: головне управління державної безпеки, головне економічне управління, головне транспортне управління, головне управління прикордонних і внутрішніх військ, головне управління робітничо-селянської міліції, головне управління таборів, головне управління будівництва шосейних доріг, головне управління пожежної охорони, головне тюремне управління, головне архівне управління, управління коменданта Кремля, адміністративно-господарське, «Дальбуд», 1-й спецвідділ (обліково-реєстраційний), 2-й спецвідділ (оперативної техніки), 3-й спецвідділ (обшуки, арешти, зовнішнє спостереження), центральний відділ актів громадського стану, центральний фінансовий відділ, відділ кадрів, переселенський відділ, особливоуповноважений НКВС СРСР, особливе конструкторське бюро, бюро з прийому та

---

¹ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник. — С. 67.

розгляду скарг, інспекція з котлонагляду, секретаріат НКВС СРСР. До складу головного управління держбезпеки ввійшли 1-й (охорона уряду), 2-й (секретно-політичний), 3-й (контррозвідувальний), 4-й (особливий), 5-й (іноземний), 6-й (воєнізовані організації) відділи, 7-й спецвідділ (шифрувальний). Для головного економічного управління була збережена галузева структура: 1-й відділ (оборонна промисловість), 2-й (важка промисловість і машинобудування), 3-й (легка, лісова, місцева промисловість), 4-й (сільське господарство і заготівля), 5-й відділ (торгівля, кооперація, фінанси). У діяльності відділів головного транспортного управління теж був присутній галузевий принцип: 1-й відділ (залізничний транспорт), 2-й відділ (водний транспорт), 3-й відділ (зв'язок, цивільний повітряний флот, шосейно-дорожнє будівництво)¹. Ця структура і принципи особливо не змінювалася навіть при виділенні із НКВС окремого наркомату державної безпеки у лютому 1941 р.

Пошук ефективної структури для проведення державного терору відбувався не лише у центральному апараті НКВС СРСР. Основна робота по виявленню і арешту «ворогів народу» покладалася на управління державної безпеки УНКВС УРСР, районні апарати НКВС. Тому на місцях теж шукали оптимальну організаційно-штатну структуру апаратів державної безпеки для «обслуговування» зростаючого оперативного обліку, проведення арештів «контрреволюціонерів» та слідства.

Так, у січні 1937 — червні 1938 рр. УНКВС по Донецькій області мало наступну штатну структуру:

- начальник;
- заступник начальника УНКВС з оперативної роботи;
- помічник начальника УНКВС, який координував відділи, що не входили до управління держбезпеки;
- секретаріат;
- відділ кадрів;
- апарат особливоуповноваженого при начальнику УНКВС, який займався перевіркою співробітників, проводив слідство за їх справами (прообраз служби внутрішньої безпеки);

---

¹ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник. — С. 67–68.

— відділ місць ув'язнень (тюрми);

— відділ резервів;

— управління державної безпеки:

а) 2-й (оперативний) відділ (займався охороною вищих посадових осіб, проведенням арештів, стеженням, встановленням оперативної техніки);

б) 3-й (контррозвідувальний) відділ (боротьба із шпигунством, контрреволюцією, повстанством);

в) 4-й (секретно-політичний) відділ (боротьба із політичною опозицією — троцькістами, націоналістами, духовенством);

г) 5 (особливий) відділ (контррозвідувальне забезпечення підрозділів Червоної армії і воєнізованих організацій);

г) 6-й (транспортний) відділ (контррозвідувальне забезпечення залізничного і водного транспорту, розформований у серпні 1937 р.);

д) 8-й (обліково-статистичний) відділ (оперативний облік, статистика, архіви);

е) 9-й (спеціальний) відділ (шифрувальна і дешифрувальна робота);

є) 11-й (водний) відділ створений у вересні 1937 р. із частини розформованого 6 відділу, займався контррозвідувальний забезпеченням підприємств водного транспорту;

ж) 12-й (оперативної техніки) відділ був створений у вересні 1937 р., займався прослуховуванням телефонів, приміщень, перлюстрацією кореспонденції тощо.

У структурі республіканських обласних УНКВС були відсутні 1-й відділ (охорони) — його функції виконував 2-й (оперативний) відділ; 7-й (іноземна розвідка) відділ; 10-й (тюремний) відділ, його функції виконував відділ місць ув'язнень¹.

Важливим елементом підготовки до «Великого терору» стала реорганізація 6-го транспортного відділу державної безпеки НКВС. Шляхи сполучень (інфраструктура залізниць, автомобільного і водного транспорту) були стратегічним об'єктом. Від їх планомірної

---

¹ Золотарев В., Степкин В. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. — Донецк: Апекс, 2010. — С. 33–34.

і стабільної роботи залежали робота переважної більшості підприємств, обороноздатність країни.

Суть реорганізації полягала у вилученні із підпорядкування начальників обласних УНКВС «лінії контррозвідувального забезпечення транспорту». Натомість створювалися самостійні дорожньо-транспортні відділи, що підпорядковувалися безпосередньо 6 відділу ГУДБ НКВС СРСР, оминаючи місцеві апарати УНКВС.

На Донбасі діяли дорожньо-транспортний відділ (ДТВ) ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької (дислокація ДТВ — м. Артемівськ) і Південно-Донецької (дислокація ДТВ — ст. Ясинувата). На залізничних вузлах і великих станціях створювалися відділення відповідного ДТВ, на інших — оперативні групи і пункти¹. У поточній оперативній роботі керівництво ДТВ координувало свою діяльність з обласним УНКВС. Співробітники ДТВ самостійно проводили оперативні розробки, арешти, слідство і розстріли. Під час масових операцій, згідно з директивою НКВС СРСР від 1 серпня 1937 р., співробітники ДТВ повинні були передавати кримінальні справи для розгляду на «трійку» УНКВС по Донецькій області².

---

¹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. Справочник. — М.: Звенья, 1999. — С. 41–42.

² Див. доклад. Мозохин О. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). — Жуковский, М.: Кучково поле, 2006. — С. 154.

Взаємодія «партії й органів» на Донбасі: напрями роботи, справи, особи

Із березня 1933 р. Донецький обласний відділ ДПУ (із липня 1934 р. — УНКВС по Донецькій області) очолював Василь Тимофійович Іванов. Він народився 1894 р. у с. Холзково Гжатського повіту Смоленської губернії. У 1910 р. закінчив 4-класну торгівельну школу у Москві. Брав участь у соціал-демократичному русі, його партійний стаж у компартії обраховувався із 1913 р. Під час Першої світової війни потрапив у полон, у таборі військовополонених проводив більшовицьку агітацію, мав зв'язок із ЦК РСДРП у Швейцарії. Із 1919 р. почалася його робота в органах державної безпеки. Спочатку працював в особливих відділах дивізії, армії, Харківського військового округу, ДПУ УСРР. У 1924–1928 рр. — член колегії ДПУ УСРР, у 1925–1930 рр. очолював Харківській, Київський окр-відділи ДПУ, у 1930–1932 рр. на посаді начальника Київського оперативного сектору організовував виселення селян, придушував повстання проти суцільної колективізації, проводив масові операції проти «петлюрівців», «дрібнобуржуазних націоналістів» під час Голодомору 1932–1933 рр. Його роботу помітили й В. Іванова призначили повноважним представником ОДПУ СРСР по Івановській області.

Наприкінці 1932 р. «особливоуповноваженим ОДПУ на Україні» було призначено заступника голови ОДПУ СРСР В.Балицького. У минулому він довгий час працював у республіці і добре знав місцеві кадри. Тому, використовуючи адміністративні можливості, він повернув В. Іванова на посаду начальника Донецького облвідділу ДПУ УСРР¹. Він швидко сформував власну команду, розставивши на ключові посади вправних виконавців.

В. Іванов налагодив дружні стосунки із секретарем Донецького обкому КП(б)У С. Саркісовим. Співробітники знали: «Іванов кори-

---

¹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник. — М.: Звенья, 1999. — С. 210.

стується абсолютно повною довірою та прихильністю у Саркісова, в товаристві якого проводив більше часу, ніж по службі»¹.

Одним із результатів таких дружніх стосунків стала чистка Донбасу від колишніх опозиціонерів. Секретар Донецького обкому КП(б)У С. Саркісов намагався у черговий раз довести свою політичну лояльність Й. Сталіну. Позаяк його політична біографія надто «замарана» участю у троцькістській опозиції. У 1921 р., будучи секретарем Бакинського комітету партії, він підтримав Л. Троцького й очолив опозиційну групу партійців. Упродовж 1921–1924 рр. працював завідуючим оргвідділом Петроградського (Ленінградського) губкому партії. Під час чергової партійної дискусії підтримав «лінію Троцького — Зінов'єва». Й. Сталін, намагаючись розпорозити «ленінградське угруповання троцькістів-зінов'євців», у 1925 р. домігся призначення С. Саркісова на посаду завідуючого відділом друку Ростовського крайкому ВКП(б). Продовження його опозиційної діяльності призвело до виключення із партії і вислання його у 1927 р. у Мінусінськ. Але вже у травні 1928 р. він написав покаяного листа. Як наслідок — був відновлений у лавах ВКП(б) і призначений головою Воронежської «Облкоопхлібспілки». Згодом його перевели до Москви, у 1932 р. він став секретарем Донецького обкому КП(б)У².

Місцеві партійні органи розпочали кампанію по виявленню і засудженню «троцькістів», «бухаринців», «робітничої опозиції» та ін. Тільки під час обміну партійних документів у 1936 р. у Донецькій парторганізації було виявлені 98 «троцькістів, націоналістів, правих та ін.». Начальник секретно-політичного відділу М. Герзон згадував: «Коли по майже всіх областях України зовсім не було справ по троцькістам, то ми на Донбасі з приїздом тов. Іванова і взятою правильною політичною лінією після гроссманівщини

¹ Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. — Харків: Фоліо, 2003. — С. 77.

² Лоцицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). — К.: Генеза, 2005. — С. 255; Смирнова І.Е. Репресії против партійного керівництва Донецької області в 1937–1938 гг. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XXIII. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — С. 242–243.

(колишній начальник Донецького облвідділу ДПУ М. Гроссман, знятий із посади за «розвал роботи» на початку 1933 р. — *Р.П.*) почали викривати серйозні троцькістські формування». Тільки у 1936 рр. були «викриті» троцькістські групи Лопаткіна, «кадрового троцькіста» Пономарьова, «який повернувся із заслання та намагався відновити розгромлений обласний центр», «терористична група господарників» Хрунічева і Кривцова, молодіжна організація у Сталіно і Макіївці, у Червоно-Луцькому районі арештували 18 «троцькістів», в Єнакіївському і Горлівському районах — представників «робітничої опозиції». Зусиллями М. Герзона була навіть виявлена «велика контрреволюційна дашнацька організація»¹.

Поява закритого листа ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 р. «Про терористичну діяльність контрреволюційного троцькістсько-зінов'євського блоку»² лише підтвердила ініціативи донецьких чекістів. Тільки у серпні — вересні 1936 р. було заарештовано понад 600 «троцькістів», із них 146 працювали у вугільній промисловості, 54 — в енергетиці, 79 — у сільському господарстві, 27 — у радянському апараті, 64 — у закладах освіти і й культури. Серед арештованих були відповідальні працівники Донецького обкому партії, зокрема, завідувач відділом вугільної промисловості С. Шаєв (у 1923 р. голосував за троцькістську резолюцію, а потім «два тижні виявляв сумніви»), завідувач відділом агітації і пропаганди С. Сергеев (у 1916 р. — член РСДРП(меншовики)). Був арештований завідувач обласним відділом освіти Ф. Новаш за обвинуваченнями у «троцькізмі і націоналізмі». Керівників вугільних трестів «Чистяковантрацит» І. Антонцева, «Донбасантрацит» Зубкова та інших фахівців звинувачували у членстві Донбаського «антирадянського троцькістського центру» під керівництвом С. Шаєва і проведенні шкідницької та диверсійної роботи на шахтах (організація аварій, зрив видобування та постачання вугілля, саботаж стахановського руху)³.

---

¹ Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. — С. 77–78.

² Известия ЦК КПСС. — 1989. — №8. — С. 100–115.

³ Правда через роки // Реабілітовані історією. Донецька область. — Т. 1. — Донецьк: КП «Регіон», 2004. — С. 42.

У 1936 р. на 231 шахті було замінено 162 завідуючих шахтами, із 1121 начальника дільниці було звільнено з роботи 1034, із 8334 підземних десятника було замінено 4013. У тресті «Донбасантрацит» на всіх 14 шахтах були звільнені директори, 13 головних інженери¹.

Мар'їнський райком комсомолу у 1936 р. спільно із місцевим апаратом НКВС виявив серед комсомольців «троцькістів і націоналістів». Зокрема, агроном Богоявленської МТС Виноградов, якого направили до Луганського сільгоспінституту на курси підвищення кваліфікації, організував групу молоді на захист «фашиста Троцького, а також намагався довести його революційну заслугу». Миколу Белка виключили із комсомолу за «свідоме користування заброненим підручником Грушевського і спроби довести, що підручник Грушевського є самим популярним»².

Така злагоджена Донецького обкому КП(б)У і Донецького УНКВС отримала схвалення ЦК КП(б)У. Отримавши карт-бланш у боротьбі із «контрреволюцією», В. Іванов почав діяти ще із більшим завзяттям. Деякі операції донецькі чекісти навіть не погоджували із НКВС радянської України. Начальник секретно-політичного відділу НКВС УСРР Б. Козельський неодноразово картав начальника секретно-політичного відділу Донецького УНКВС М. Герзона за самоуправство, вимагав розкривати «серйозні українські справи» (тобто по лінії українських дрібнобуржуазних націоналістів). Б. Козельський пригрозив службовим стягненням. Але у конфлікт втрутився В. Іванов, який написав наркому В. Балицькому листа з роз'ясненням необхідності «непогоджених арештів», поскаржився на «бюрократизм» Б. Козельського і конфлікт був вичерпаний³.

У 1936 р. на Донбасі активно розроблялася так звана «німецька лінія». 30 січня 1936 р. В. Балицький при обговоренні доповіді другого секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева про результати перевірки партійних документів у республіканській партійній організації вка-

¹ Смирнова І.Е. Репрессии против партийного руководства Донецкой области в 1937–1938 гг. — С. 244.

² Держархів Донецької обл., ф. П-424, оп. 1а, спр. 371, арк. 24–25; Див. також. Реабілітовані історією. Донецька область. — Т. 1. — Донецьк: КП «Регіон», 2004. — С. 193.

³ Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. — С. 78.

зав, що «німецька контрреволюція діє на Правобережжі та Донбасі¹. У телефонограмі від 20 липня 1936 р. начальникам обласних УНКВС В. Балицький констатував, що слідство «по німцях» гальмується і вимагав «посилити темпи оперативної і слідчої роботи по німецькій лінії із урахуванням ретельного, ще глибшого викриття ролі та діяльності німецьких консульств, особливо за останні роки»².

Прямі вказівки В. Балицького та підтримка вищого політичного керівництва КП(б)У зумовили масову фабрикацію справ щодо національної меншини Донбасу. Так, під керівництвом заступника начальника Донецького УНКВС майора державної безпеки Г. Загорського було «викрито» німецькі «диверсійні організації» в Костянтинівському, Сталінському, Краматорському, Артемівському, Постишевському районах області. У Горлівському й Мар'їнському районах у справі «Вузол» було заарештовано понад 50 осіб, із них 8 розстріляно, у Костянтинівці та Слов'янську у справі «Авторитет» арештовано 40 осіб, із них розстріляно 7. На оборонних підприємствах Костянтинівського, Артемівського, Слов'янського, колгоспах Олександрівського, Краматорського районів у справі «Кільце» було арештовано 80 осіб, у справі «Люксембуржці» — понад 60 осіб, у справі «Радисти» — більше 100 осіб.

16 лютого 1937 р. В. Іванов прозвітував про «викриття» масштабної «фашистської підпільної мережі у південних і центральних районах Донбасу». За його інформацією, «підпілля» будувалося за принципом «штурмових загонів» у кожному населеному пункті. Паралельно на підприємствах нібито створювалося «диверсійні групи», що були пов'язані з окремими керівниками «штурмових загонів». Вагомим доказом існування «фашистського підпілля» В. Іванов уважав отримання «членами штурмових загонів» через німецьке консульство «матеріальної допомоги від фашистських товариств» із Німеччини. Усього чекісти «виявили» у 25 населених пунктах Будьоннівського, Тельманівського, Старобешевського, Сталінського, Олександрівського, Харцизького, Постишевського, Ровенського районах 18 «штурмових загонів» загальною кількістю

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 472, арк. 70.

² Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. — С. 78.

175 осіб. Із них арештовано 64, «зізналися» 46 осіб. У Маріуполі на заводі ім. Ілліча «розкрили» диверсійну групу очолювану колишнім землевласником Є.Даудрихом у складі 13 «куркулів», у м. Костянтинівці — на склозаводі групу із 9 «куркулів», у м. Сталіно — на заводі ім. Сталіна групу із 7 «куркулів» і т.д.

Загальне керівництво, начебто, здійснювало німецьке консульство у м. Харкові через «розвідників — німецько-підданих». Основними їхніми «завданнями» нібито були підготовка збройного повстання німців у тилу Червоної армії під час війни із Німеччиною, широке поширення фашистських ідей серед німецького населення у колоніях, проведення диверсійної роботи у промисловості, залізниці і сільському господарстві, розширення кількості учасників підпілля за рахунок невдоволених радянською владою осіб¹. Розробку цієї справи продовжив уже новий начальник Донецького УНКВС Д. Соколинський. Станом на 16 квітня 1937 р. у цій справі вже проходило 311, заарештовано — 101 особу².

Начальник особливого відділу УНКВС по Донецькій області В. Орловський у березні 1936 р. навіть «викрив» «румунську шпигунську організацію Яковенка, Тихоновича³ і Репіна⁴», «польську розвідувально-диверсійну організацію на краматорських заводах на чолі із Ковальчуком»⁵.

Така працездатність співробітників держбезпеки зумовлювалася не лише виконанням наказів керівництва, а й покараннями за

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 159–170.

² Там само, арк. 225.

³ Тихоновича К.К. арештували у квітні 1936 р. Військовим трибуналом прикордонної і внутрішньої охорони УРСР м. Сталіно 28 лютого був засуджений на 6 років ВТТ і позбавлення прав на 3 роки. Реабілітований у 1959 р.

⁴ Репіна Я.П. арештували 9 травня 1936 р. Військовим трибуналом прикордонної і внутрішньої охорони УРСР м. Сталіно 28 лютого був засуджений на 10 років ВТТ і позбавлення прав на 5 років. Реабілітований у 1959 р.

⁵ Ковальчук І.І. народився 1903 р. с. Торчинівці Самборського повіту Львівського воеводства. Працював бригадиром слюсарів Краматорському машинобудівному заводі. Очевидно, місце народження стало причиною обвинувачення у шпигунстві на користь Польщі. Арештований 29 травня 1936 р. Військовим трибуналом Харківського ВО у м.Сталіно 22 вересня 1936 р. був засуджений до розстрілу. 16 жовтня 1936 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР замінила вирок на 10 років ВТТ. Реабілітований у 1959 р.

відсутність показників по арештах «контрреволюціонерів». Так, начальник економічного відділу Донецького УНКВС Д. Орлов у 1936 р. отримав догану особисто від В. Балицького «за недбалість». Уже у другій половині року він прозвітував про арешт 200 «контрреволюціонерів»¹.

Робота з виявлення «контрреволюціонерів» тривала в наступному 1937 р. 19 лютого В. Іванов прозвітував про арешт 149 осіб у 24 групових справах. Основна частина арештів пройшла за рахунок «розвороту слідства і отриманих свідчень від арештованих під час минулої операції, а також за рахунок нових виявлених і ліквідованих груп»².

Йому продовжував активно допомагати С. Саркісов. На зборах партійного активу 13–14 березня 1937 р., присвячених підсумкам лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б), він виступив із доповіддю про необхідність ліквідації «правих і троцькістсько-зінов'євських фашистів». С. Саркісов акцентував увагу на критиці кремлівського керівництва Донецького обкому КП(б)У щодо значної кількості троцькістів в партійно-радянському апараті регіону.

Загалом лише у першому кварталі 1937 р. чекісти за сприяння керівників Донецького обкому КП(б)У «ліквідували» 112 ворожих груп (587 осіб), із них на залізниці — 26 груп (143 особи), в енергетиці — 14 груп (86 осіб), у вугільній промисловості — 16 груп (83 особи), металургії — 17 груп (77 осіб), хімічній промисловості — 16 груп (64 особи), машинобудуванні — 12 груп (48 осіб). Чекісти навіть арештували 11 членів Донецького обкому КП(б)У³.

Але нарком внутрішніх справ УРСР В. Балицький у директиві від 22 березня 1937 р. вимагав від В. Іванова «повного розкриття троцькістського підпілля». Він писав: «Слідство по паралельному троцькістському центру, українському троцькістському центру [...] показали, що у вугільній, хімічній і коксохімічній промисловості розгорнули широке шкідництво і диверсії». Він вважав, що співро-

¹ Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. — С. 79–80.

² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 171–180.

³ Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. — С. 81.

бітники Донецького УНКВС недостатньо приділили увагу «розкриттю троцькістів» в усіх галузях промисловості Донбасу. В. Балицький вимагав на провідні оперативні розробки «Академіки» (справа Донбаського обласного троцькістського центру у складі провідних керівників вугільної галузі області та Донецького обкому КП(б)У) та ін. виділити найкращих слідчих; зобов'язав В. Іванова «особисто переглянути матеріали всіх відділів УДБ по троцькістському шкідництву і диверсіям і по кожній справі намітити конкретні оперативні заходи»; провести негайні арешти по справам, що не потребують подальшої оперативної розробки; виокремити агентів, які можуть по своїм можливостям «викрити троцькістське підпілля у промисловості»; провести у найкоротші терміни нові вербування по «троцькістській лінії»; провести оперативні наради для інструктування співробітників держбезпеки та вироблення конкретних заходів «для виконання моїх директив про викриття троцькістської диверсії і шкідництва, протокол наради вислати мені»¹.

Організація оперативно-слідчої роботи на Донбасі задовольнила як київське, так і московське керівництво наркомату внутрішніх справ. Тому В. Іванова у квітні 1937 р. призначили на посаду заступника наркома внутрішніх справ УРСР і присвоїли спецзвання комісара державної безпеки 3-го рангу. У наркоматі він почав опікуватися оперативно-слідчою роботою.

Кар'єра В. Іванова, начебто, складалася вдало. Але у травні 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Балицький був призначений начальником УНКВС по Далекосхідному краю². Тимчасове виконання обов'язків наркома покладалося на В. Іванова. Зважаючи на його добрі стосунки із московським керівництвом НКВС, він сподівався обійняти посаду наркома внутрішніх справ УРСР. Але на початку червня 1937 р. до Києва приїхав заступник наркома внутрішніх справ СРСР М. Фріновський. Він повідомив про реальні причини переведення В. Балицького на іншу посаду й обвинуватив керівників НКВС УРСР у «поганій роботі з виявлення контрреволюції».

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 210–212.

² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. Справочник. — М.: Звенья, 1999. — С. 100.

Новий виток репресій проти керівників республіки почався у червні 1937 р. Згідно з наказом НКВС СРСР №00321 від 7 червня 1937 р., нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов направив в Україну заступника наркома внутрішніх справ НКВС СРСР М. Фріновського, Т. Дерібаса, який знаходився у розпорядженні наркома і чекав нового призначення, начальника 5-го (особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР І. Леплевського. У наказі розпливчасто зазначалася мета відрядження: «Для виявлення і розгрому шпигунських, шкідницьких, диверсійних, змовницьких троцькістських й інших контрреволюційних груп на території УРСР, а також у частинах РСЧА Київського, Харківського військових округів і укріплених районів»¹. Приїзд такої представницької групи центрального апарату НКВС СРСР зумовлювався необхідністю введення на посаду 14 червня 1937 р. наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського.

На представленні нового наркома особовому складу республіканському апарату НКВС УРСР та начальникам обласних УНКВС, М. Фріновський окреслив завдання щодо боротьби з «ворогами народу». Варто зазначити, що ці настанови проходили на тлі розслідування справи про «військово-фашистську змову у Червоній армії» та підготовки до виселення згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 23 травня 1937 р. із Москви, Ленінграда і Києва всіх виключених із ВКП(б) за належність до «троцькістів, зінов'євців, правих і шляпниківців та інших антирадянських формувань», а також родин опозиціонерів, засуджених до розстрілу чи на строк понад 5 років². Ці події стали маркером для керівників місцевих апаратів держбезпеки щодо бажання політичного керівництва розширити репресивні акції.

Новопризначений нарком внутрішніх справ І. Леплевський одразу почав чистку апарату НКВС УРСР від «висуванців» В. Балицького. Але В. Іванов деякий час залишився при посаді й навіть впливав на кадрові призначення. Зокрема на посаду начальника 4-го (секретно-політичного) відділу був призначений його колишній підлеглий по Донецькому УНКВС М. Герзон.

¹ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник. — С. 586.

² РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 21, л. 45.

Остаточну долю В. Іванова вирішили арешти секретаря Донецького обкому КП(б)У С. Саркісова і В. Балицького. Хоча С. Саркісов у листі від 7 липня 1937 р. І. Леплевському визнав дружні стосунки з В. Івановим, але заперечив наявність «контрреволюційного зв'язку» і «ведення троцькістських розмов». Натомість В. Балицький на допиті 26 липня 1937 р. засвідчив, що особисто «завербував у військово-фашистську змову» В. Іванова. Того ж дня згідно із телеграмою НКВД СРСР його звільнили із посади заступника наркома і відкликали до Москви. 1 серпня 1937 р. він був арештований у номері 411 готелю «Москва». Півтора місяця він опирався слідчим, відкидаючи обвинувачення у «змовницькій діяльності». Але 14 вересня 1937 р. написав «зізнання» про участь у «змові». Одним із підтверджень своєї «ворожої діяльності» він назвав «слабку оперативно-слідчу діяльність на Донбасі», що спричинило «прояви шкідництва». Після тривалого розслідування в липні 1938 р. (за іншими даними у червні 1938 р.) В. Іванова в «особливому порядку» засудили до розстрілу¹. Спроби його реабілітації після перегляду відповідної архівно-кримінальної справи та виявлення його участі в масових політичних репресіях відхилено співробітниками прокуратури.

Подальшу організаційну роботу з арештів численних «ворогів народу», «шкідників», «шпигунів» проводив новий начальник УНКВС по Донецькій області старший майор державної безпеки Давид Мойсейович Соколинський. Його призначили 3 квітня 1937 р., тобто відразу після переходу В. Іванова на посаду заступника наркома внутрішніх справ УРСР².

Д. Соколинський народився в Одесі у 1902 р. у родині бондаря. Статки батька надали можливість закінчити у 1916 р. Одеське двокласне ремісниче училище. До квітня 1919 р. працював розсильним, потім став рядовим окремого батальйону ВНК, вступив до лав РКСМ. У середині 1920 р. його призначили заступником заві-

---

¹ Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. — С. 82–88; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. Справочник. — С. 210.

² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. Справочник. — С. 210, 385.

дуючого Балтського повітового партійного комітету. Однак його партійно-радянська кар'єра була перервана призначенням у липні 1921 р. на посаду помічника уповноваженого у військових справах політичної групи надзвичайної комісії Балтського повіту. Упродовж 1921–1923 рр. обіймав посади уповноваженого по політичних партіях, політичного контролера. У серпні 1923 р. його перевели до Миколаївського окрввідділу ДПУ. Досвід роботи у Балтській надзвичайній комісії зумовив його призначення у грудні 1924 р. уповноваженим в Управління уповноваженого ДПУ УСРР при ревкомі новоствореної Молдавської автономної республіки. У квітні 1927 р. його із посади начальника обліково-статистичного відділу ДПУ Молдавії призначили на аналогічну посаду у Сталінському окрввідділі ДПУ УСРР. У 1928 — березні 1930 рр. обіймав посади в обліково-освідомчому управлінні ДПУ УСРР. Після нетривалого керівництва в 1931–1932 рр. ДПУ Молдавської АСРР і 25-м прикордонним загоном у грудні 1932 р. його призначили начальником Вінницького обласного ДПУ УСРР. Вінницька область була багатонаціональним прикордонним регіоном СРСР із майже 4 млн населення. Саме тут він набирался досвіду проведення масових операцій із «ліквідації петлюрівських і повстанських угруповань» серед місцевих селян, проведення масових депортацій політично неблагонадійного населення в 1934–1935 рр. У грудні 1936 — січні 1937 рр. Д. Соколинський керував УНКВС по Дніпропетровській області. Чергова ротація кадрів центрального апарату республіканського наркомату внутрішніх справ у січні 1937 р. привела його на посаду начальника 3-го (контррозвідувального) відділу управління держбезпеки НКВС УРСР. Користуючись довірою В. Балицького, у квітні 1937 р. Д. Соколинський обійняв посаду начальника УНКВС по Донецькій області¹.

Він одразу включився в роботу з виявлення «троцькістських» і «шкідницьких» угруповань в області. Секретар Донецького обкому КП(б)У С. Саркісов продовжував сприяти новому керівникові Донецького УНКВС у проведенні арештів «контрреволюціонерів». На численних нарадах партійно-радянського активу він наказав

---

¹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник. — С. 385.

партійним осередкам різко посилити боротьбу проти «троцькістів», «шкідників» і «шпигунів». Наступні три місяці він ініціював або дав згоду на арешт десятків відповідальних керівників області, директорів провідних підприємств області, зокрема, голови Донецького облвиконкому М. Іванова, секретаря обкому КП(б)У А. Вайнова, директора Макіївського металургійного заводу Г. Гвахарія та ін.¹

Дослідниця І. Смирнова на підставі вивчення документів Донецького обкому партії, стверджувала, що за погодженням із С. Саркісовим було проведено репресії на підприємствах у Маріуполі (металургійні заводи ім. Ілліча, «Азовсталь»), Макіївці (завод ім. Кірова), Краматорську (машинобудівний завод), Горлівці, Костянтинівці (цинковий завод), Амвросіївці (цементний комбінат), трестах «Чистяковвугілля», «Постишеввугілля», «Кадіїввугілля», «Сталінвугілля», «Артемвугілля», «Сніжнеантрацит», «Донбасантрацит», інших шахтоуправліннях області, на підприємствах хімічної промисловості, об'єктах залізничного транспорту (станціях Ясинувата, Красний Лиман). Практично на Донбасі не було жодного підприємства, де співробітники НКВС не проводили б арештів. І. Смирнова оприлюднила цікаву динаміку арештів працівників підприємств області — у 1934 р. арештовано 767 осіб, у 1935 р. — 1224, у 1936 р. — 1062, в 1-му кварталі 1937 р. — 433 особи. Серед них понад 50% становили інженерно-технічні працівники. Окрім арештів, як покарання широко використовувалося виключення з партії. Причини могли бути різноманітними — підтримка опозиції в 1920-х рр., соціальне походження, невиконання виробничих планів чи показників політико-господарських кампаній тощо. Тільки із травня 1936 — по травень 1937 рр. Донецька обласна партійна організація зменшилася на 14 374 особи (15% від загальної чисельності обласного осередку)².

Вагомим чинником проведення репресій став «стахановський рух», що впроваджувався на підприємствах як новий елемент організації праці. В окремих випадках він дійсно поліпшив організацію

---

¹ Правда через роки // Реабілітовані історією. Донецька область. — Т. 1. — Донецьк: КП «Регіон», 2004. — С. 43.

² Смирнова І.Е. Репрессии против партийного руководства Донецкой области в 1937–1938 гг. — С. 244.

та продуктивність роботи. Водночас, цей рух викликав чимало проблем, що були обтяжені політикою очільників країни. Вони відверто використовували його для чергового «великого стрибка» — різкого одночасного підвищення продуктивності праці. На підприємствах почали вимагати, щоб досягнення окремих робітників ставали нормою для всього колективу. Однак виконати ці бажання було неможливо, оскільки для рекордів «стахановців» створювалися особливі умови¹.

Зокрема, у вугільній галузі Донбасу «стахановський метод» не завжди міг бути впроваджений через особливості вугільних пластів, обмежені можливості підняти вугілля на поверхню, різний рівень механізації шахт, він вимагав невинуватих значної підготовчої роботи тощо. У результаті на першу половину 1937 р. менше половини шахт Донбасу працювало за методом «вибійник — крипильник». Натомість «штурмівщина» стала постійним явищем на багатьох копальнях. Вона виникала через необхідність виконати план із видобутку вугілля. Так, робітники з підготовчих робіт та механічних майстерень переключалися на очисні роботи; практично скасовувалися вихідні дні; шахтарі під час тригодинної перерви між змінами, що призначалася для проведення ремонтних робіт, теж піднімали на поверхню вугілля. У результаті показники вуглевидобутку збільшувалися, але на практиці план підготовчих робіт не виконувався, шахтарям платилися понаднормові гроші, ремонтні роботи не проводилися тощо. Після таких тижнів «штурму» шахта фактично припиняла добування вугілля й опинялася у «прориві», збільшувалася небезпека виникнення аварій. У результаті підприємства не виконували виробничі плани, шахтарі суттєво втрачали у заробітках. Тому чимало керівників відмовлялися від суцільної «стаханізації» через масову «штурмівщину» й дезорганізацію виробництва.

Водночас, місцеві партійно-радянські керівники винуватцями провалів робили адміністративно-технічний склад, який, начебто,

---

¹ Хлевнюк О. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. — М.: РОССПЭН, 1996. — С.158; Докладніше див.: *Stiegelbaum L.H. Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941. Cambridge University Press, 1988. — 326 p.*

«не перебудувався» і заважав працювати «стахановцям». Для їх за-судження підвели правове підґрунтя. У передовиці журналу «Со-ветская юстиция» вказувалося: «Товариш Сталін роз'яснював, що стахановський рух в основі своїй є глибоко революційним, а тому Прокуратура Республіки вважає, що свідомий зрив стахановського руху є дією контрреволюційною»¹. Приводом для переслідування ставали невиконання плану, технічні проблеми, необережне слово на адресу «стахановця» тощо. Таким чином, технічні й організацій-ні проблеми виробництва кваліфікувалися як політичний злочин.

Але масові переслідування, адміністративні покарання й ареш-ти інженерно-технічного складу підприємств, у першу чергу, ву-гільної галузі отримали дещо несподівану оцінку співробітників держбезпеки. Очевидно, що із секретарем Донецького обкому КП(б)У С. Саркісовим (як це було із колишнім начальником Доне-цького УНКВС В. Івановим) Д. Соколинського не пов'язували дру-жні стосунки. Останній не збирався підігрувати чи «прикривати» С. Саркісова, якого вже відкрито обвинувачували у «приховуванні троцькістів», провалі виконання виробничих планів металургійних і вугільних підприємств. Його ім'я все частіше почало зустрічатися у протоколах допитів арештованих відповідальних працівників Донецької області.

У квітні 1937 р. Д. Соколинський надіслав наркомові внутрі-шніх справ В. Балицькому доповідну записку «Про хід ліквідації наслідків шкідництва у вугільній галузі Донбасу», де звинуватив обласних очільників у дезорганізації роботи вугледобувної галузі. Він писав, що впродовж півріччя співробітники держбезпеки ви-явили, нібито «вугільна промисловість Донбасу глибоко вражена диверсійною роботою ворога, що була організована троцькістами у блоці з іноземними розвідками». Вони визначили три методи дискредитації «стахановського руху».

Перший — це систематичні репресії адміністративного й інже-нерно-технічного персоналу. Д. Соколинський стверджував, що інженери, які мали очолити «стахановський рух», були зняті з посад чи покарані за службові проступки. Тільки у тресті «Чистяковвугіл-

¹ Советская юстиция. — 1936. — № 1. — С. 3.

ля» у 1935 р. (початок «стахановського руху») були змінено 212 керівників, з них 45 начальників дільниць (із 104 осіб по тресту), 104 десятника, 11 головних інженерів. У 1936 р. за неповними даними притягнуто до відповідальності 1162 «командира вугільної промисловості», у першому кварталі 1937 р. — 322 керівника (більшість — за порушення правил техніки безпеки), змінено наказами «Донбасвугілля» 303 керівники, у тому числі 164 начальника дільниці, 53 завідуючих шахтами: «Ця система масових репресій залякувала і відштовхувала ІТП від стахановських методів роботи, викликала боязкість виробничого ризику, створювала невдоволення і невпевненість у роботі». Агентура доповідала: «Йде величезна плинність техперсоналу. Термін роботи на одному місці у 3–6 місяців — нормальне явище. Рік роботи на одному місці вважається дуже великим терміном [...] замість конкретної допомоги — грубий крик і вимога дати добування [вугілля]»¹.

Репресії, писав Д. Соколинський, доповнювалися «системою резервування у тресті планової собівартості, що обумовлювало автоматичний обрахунок інженерно-технічних працівників шахт, обмежуючи їх зарплатню, незалежно від того, наскільки успішно вони працювали по основних показниках — добуванню і підготовчих роботах». Для оцінки наслідків такого рішення було призначено фахову експертизу, що визнала «дезорганізацію зарплати ІТП і не стимулювала їх роботу у напрямі стахановського руху». Водночас, якщо шахта виконувала план, то працівникам начислялася висока зарплатня. Тоді «шкідники» переходили до третього методу — брали курс на дискредитацію керівництва такої шахти, обвинувачували їх у приписках і проводили перерахунок зарплати². Таким чином, робив висновок Д. Соколинський, «у справі зриву стахановського руху шкідники практикували удар по кадрах шахтних командирів»³.

Іншою формою «шкідництва» він назвав «зрив підготовчих робіт у шахті», що забезпечувала планомірний видобуток вугілля. Заниження планів робіт, відмова обладнання, відсутність або не-

¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 232, 243–244.

² Там само, арк. 233.

³ Там само, арк. 232.

якісність ремонтних робіт, небажання впроваджувати нові методи організації праці — все це кваліфікувалося як «шкідництво».

Особливу увагу начальник Донецького УНКВС приділив зростанню аварійності на шахтах. Відповідальність за аварії він покладав на «розгалужені троцькістські організації». Саме їх члени «вводили із ладу механізми», «ігнорували необхідні ремонтні та регламентні роботи». Він посилався на експертні оцінки: «Аварійний стан обладнання призводив до численних аварій [...] і виробничим втратам. [...] Порушувався газовий режим і робітники направлялися в забої, де, за правилами безпеки, роботи не повинні проводитися. У результаті підвищувався травматизм, шахти знаходилися перед загрозою масових нещасних випадків, знижувалося добування і продуктивність праці». Д. Соколинський заявив, що у 1936 р. від аварій шахти втратили понад 793 тис. тонн, у першому кварталі 1937 р. — 1 млн 260 тис. тонн вугілля. За експертними оцінками, вугільні підприємства Донбасу у 1936 р. загалом недодали вугілля понад 3 млн 874 тис. тонн¹.

Для ілюстрації результатів «шкідницької» роботи Д. Соколинський продемонстрував негативну динаміку виконання виробничого плану. Так, у 1936 р. план із добування вугілля було виконано на 94,5%, у січні 1937 р. — на 94,1%, лютому — 89,3%, березні — 85,3%. Знижувалося і середньодобове добування: із 196 тис. у 1936 р. до 175 тис. за три місяці 1937 р.²

Він визначив винуватцями ключових працівників «Донбасвугілля», які, на його думку, скомпрометовані минулою й поточною діяльністю. Це технічний директор Р. Калманович (арештовувався за «шахтинським процесом»), помічник технічного директора Гусев (колишній есер), інженери Гусев, Бабичев, Нікулін, Гаркавий, Рабинович, Савченко («учасники шкідницької організації»), Попов, Квінт, Черненко (колишні учасники «шахтинського процесу»).

Також Д. Соколинський звинуватив партійних керівників Донбасу у відсутності дієвого керівництва: «Донецький обком, на мою

¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 234, 241.

² Смирнова І.Е. Репрессии против партийного руководства Донецкой области в 1937–1938 гг. — С. 249.

думку, до цих пір займається констатацією фактів і загальними розмовами. Немає реальної більшовицької боротьби за ліквідацію наслідків шкідництва, як партійних, так і господарських органів. Думаю, потрібні особливі, реальні заходи організаційного й господарсько-технічного порядку для ліквідації прориву на вугільному Донбасі»¹.

Очевидно, що ця записка відіграла свою роль в ухваленні 28 квітня 1937 р. постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про роботу вугільної промисловості Донбасу», в якій зазначалося: «Нерідко господарські, партійні та, особливо, профспілкові організації вугільного Донбасу відносяться неприпустимо бездушно до працівників вугільної промисловості, припускають огульні репресії, виключення з партії та профспілок, звільнення з роботи або віддають до суду». Парторганізації Донбасу зобов'язувалися, поряд з «викорчовуванням шкідницьких елементів», всебічно підтримувати та допомагати сумлінно працюючим інженерам, технікам та господарникам»².

На виконання цієї постанови у ЦК КП(б)У 4–5 травня 1937 р. провели нараду, де заслухали доповіді членів комісії ЦК КП(б)У з перевірки ситуації у Донбасі. Виступаючі критикували репресії проти інженерно-технічного персоналу, практику «шахт виправних робіт», жахливі побутові умови у регіоні, відсутність питної води, «неймовірне обурення людей та дуже негарний політико-моральний настрій командного складу». З'ясувалося, що у першому кварталі 1937 р. змінилося 20% керівників шахт, з них 35% — головних інженерів, 22,5% — завідуючих шахт.

Секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич розцінив такі події як результат паніки. Він заявив: «Коли на початку 1936 р. видобуток вугілля йшов увесь час нижче за план, замість того, щоб узяти тверду лінію, мобілізувати маси — вдарилися у панічне становище. Людей побили більше, ніж слід». Він повідомив, що наприкінці 1936 р. Й. Сталін дав завдання переглянути судимості інженерно-техніч-

¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 245.

² Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2004. — № 1/2. — С. 49.

них працівників. Для проведення відповідної роботи створювалася державна комісія¹.

Після наради 13 травня 1937 р. ЦК КП(б)У ухвалила постанову «Питання вугільного Донбасу у зв'язку з рішенням РНК СРСР та ЦК ВКП(б)», де судові органи зобов'язувалися у місячний термін переглянути усі справи керівників вугільної промисловості, засуджених з 1933 р. Роботу очолювала державна комісія, що працювала 2 місяці. 27 липня 1937 р. Ф. Шумятський надіслав С. Косіору доповідну записку. У ній вказувалося, що перевірка охопила 1184 справи на 1745 осіб, розглянутих судами Донецької області з 1 січня 1933 до 1 травня 1937 рр. Нерозглянутими залишилися понад 400 справ у народних судах області та справи з контрреволюційних злочинів, що перебували в архіві Донецького обласного УНКВС. Основні причини відкриття кримінальних справ зведено в таблиці².

**Причини та кількість відкритих кримінальних справ
по вугільній промисловості Донбасу
в 1933 — на 1 травня 1937 рр.**

	1933	1934	1935	1936	Станом на 1 травня 1937 р.	Усього
Аварії зі смертельними наслідками	33	61	79	136	62	371
Аварії з каліцтвами	14	18	27	56	26	141
Інші (зі здебільшого економічними наслідками)	104	217	135	152	64	672
Усього	151	296	241	344	152	1184

¹ ЦДАГО України, ф.1, оп. 20 спр. 7115, арк. 67, 86, 90, 167.

² Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР. — С. 49.

Навіть первинний аналіз свідчить про різке зростання кількості аварій із людськими жертвами. Так, у 1936 р. їх число зросло вдвічі. Подібна динаміка збереглася за чотири місяці 1937 р.

Кількість засуджених працівників вугільної промисловості на Донбасі в 1933 — на 1 травня 1937 р.¹

	1933	1934	1935	1936	Станом на 1 травня 1937 р.	Усього
Оперативний командний склад вугільної промисловості	157	268	275	285	157	1142
Адміністративно-господарський склад	10	5	3	8	—	26
Робітники	72	169	95	158	66	560
Усього	239	442	373	451	223	1728

Слід зазначити, що результати роботи державної комісії не призвели до повної реабілітації чи бодай амністування засуджених працівників вугільної галузі — вирок скасували або пом'якшили всього 413 особам, залишили без змін — 1009 особам, ініціювали прохання перед ЦВК УРСР щодо зняття судимості стосовно 323 осіб. У висновках комісія констатувала, що головною причиною зростання аварійності у вугільній промисловості «є шкідницька діяльність ворогів»². Тобто не відбулося заперечення необхідності проведення жорстких каральних акцій стосовно працівників підприємств, а навпаки — висновок про наявність «шкідництва» лише заохочувало пошук нових «ворогів». Умови праці, адміністратив-

¹ Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР. — С. 50.

² Там само. — С. 50.

ний тиск на тлі технічної відсталості, низької кваліфікації працівників, великої плинності кадрів, недотримання технологічного процесу, «штурмівщини» членами комісії до уваги не бралися.

Уже 24 травня 1937 р. на пленумі Донецького обкому КП(б)У С. Саркісов був звільнений із посади першого секретаря, однак його залишили членом обкому. Невдовзі його призначили директором комбінату «Донецьквугілля». Але начальник Донецького УНКВС Д. Соколинський уже погоджував можливість його арешту. 7 липня 1937 р. начальникові 4-го відділу Донецького УНКВС С. Гольдману було виписано ордер на арешт С. Саркісова. Його одразу перевезли до Києва. Цікаво, що постанову про арешт та відкриття кримінального провадження оперуповноважений 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Фраїмович підписав лише 17 липня 1937 р., тобто через 10 днів після арешту. Спочатку С. Саркісов усе заперечував. Але цілком вірогідно, що його почали катувати. Уже 16 липня 1937 р. (тобто за добу до офіційного відкриття кримінального провадження) у листі наркомові внутрішніх справ СРСР М. Єжову він визнав «керівництво» «контрреволюційною фашистською бандою троцькістів»: «Я посиланнями на окремі позитивні моменти моєї роботи хотів заплутати слідство». 19 липня 1937 р. відбувся цілодобовий допит С. Саркісова. На 65 сторінках протоколу він визнав «вербування» Г. Зінов'євим у 1920-х рр. до «троцькістської організації», детально розповів про «підривну роботу» у вугільній галузі Донбасу, залучення до «організації» практично всього керівного складу партійно-радянського апарату, металургійних і вугільних підприємств регіону¹.

Якщо відкинути риторичку про діяльність «троцькістської організації», то перед нами постав типовий більшовицький керівник, який панічно боявся смерті через минулі «хибні політичні погляди». Якщо в демократичних країнах це означало лише усунення від активного політичного життя, то в більшовицькій системі координат «політична помилка», «неправильна» інтерпретація «вчення вождя» позбавляла людину права на подальше фізичне існування.

---

¹ Смирнова І.Е. Репрессии против партийного руководства Донецкой области в 1937–1938 гг. — С. 250–252.

Така практика характерна для всіх диктаторських режимів. Тому С. Саркісов намагався будь-якою ціною, навіть за рахунок чужих життів, довести свою відданість «ідеям партії» й особисто Й. Сталіну, залишитися живим: «Так, наприклад, нам стало відомо, що викрито троцькістсько-зінов'євський антирадянський центр». Він відразу вимагав «на зборах фізичного знищення всіх учасників центру». «Так як я отримував матеріали з НКВС, тому був в курсі, хто вже провалився і ініціативу зняття з роботи, виключення з партії і навіть пропозицію про арешт я брав на себе. [...] У тих самих цілях маскуванню я поставив питання про виключення з партії Мамішвілі і про арешт Гвахарія. Це маскуванню ми проводили і щодо дуже відповідальних працівників. Коли стало відомо, що Вайнов приховав своє троцькістське минуле, я взяв ініціативу на себе і поставив питання перед ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) про зняття його з роботи. Коли після викриття правих в Азово-Чорноморському краї стало мені відомо, що за свідченнями проходить Іванов, я почав порушувати питання про зняття його з роботи. До нашої тактики маскуванню слід віднести т.зв. "сигналізацію". Я особисто розсилав багато доповідних записок, щоб у вирішальний і потрібний момент послатися на свою пильність і на постановку цих питань»¹.

Також він сподівався, що його «щиросердне каяття», підписання необхідних слідчому свідчень «визнання злочину» сприятиме поблажливому ставленню кремлівського вождя. Так, на допиті 28 липня 1937 р. С. Саркісов перелічив напрями «шкідницької діяльності» у вугільній галузі Донбасу. Це, зокрема, «зрив планів» нового шахтного будівництва; «саботаж» передових систем гірничих робіт (стахановського методу) і «підтримка» відсталих, старих систем; «саботаж» упровадження вдосконалених знарядь праці; «зрив» механізації підготовчих та очисних робіт; «затримка» побудови нових шахт; «дезорганізація» матеріально-технічного постачання шахт; «зрив» ремонту механізмів, їх «шкідницька» експлуатація; дезорганізація транспортної мережі у шахтах, насосного, компресорного, кабельного, електричного господарства; «штурмівщина», «припис-

---

¹ Смирнова І.Е. Репрессии против партийного руководства Донецкой области в 1937–1938 гг. — С. 249.

ки» продуктивності праці; «шкідництво» стосовно кадрів, організації праці, соціального забезпечення робітників; аварії, що призвели до каліцтва чи загибелі людей. Подані у протоколі факти «шкідництва» свідчать про елементарну відсутність коштів та організації праці.

Окремо слід зазначити, що більшість керівників та інженерно-технічного персоналу працювали в умовах постійного зростання плану видобутку вугілля. Для виконання таких завдань реально не вистачало необхідних ресурсів — механізмів, коштів, робочої сили. Механізація робіт на одній ділянці впиралася у відсутності подібного на іншій ділянці процесу добування. Тому при залученні значних бюджетних коштів ефективність добування зростала в мінімальних показниках.

Також С. Саркісова й керівників вугільних підприємств обвинуватили у впровадженні збільшених норм виробітку. На тлі «стахановського руху» уряд ухвалив 25% підвищення норм виробітку для шахт Донбасу. С. Саркісову й інженеру «Головвугілля» В. Бажанову доручалося провести галузеву конференцію і розробити норми виробітку для всіх видів робіт. Керівники окремих вугільних підприємств та партійці, слідуючи переможним пропагандистським реляціям про «значне підвищення» продуктивності праці, почали пропонувати підвищення норм виробітку на 50–60%. Їхня ініціатива базувалася не на економічному розрахунку, а на бажанні у черговий раз довести політичну лояльність, використати шанс на кар'єрне підвищення. Наслідки таких своїх рішень, вони сподівалися, пожинатимуть уже інші керівники.

Після численних дискусій норми виробітку було підвищено у середньому на 28%. Але керуючим трестам дозволялося за необхідності їх ще збільшувати. У результаті по окремих професіях (вибійники, коногони, кріпильники та ін.) на шахтах «Сталінвугілля», «Чистяковвугілля», «Серговугілля», «Постишеввугілля» норми виявилися збільшеними на 100–120%. Через різні норми виробітку на шахтах з'явився різнобій в оплаті праці. У результаті різко загострилася проблема плінності кадрів. Також почало зростати невдоволення робітників відносно так званих «стахановців», які спровокували ріст норм виробітку. Подібні дії в управлінні галузі чекісти

теж кваліфікували як «свідомий злочин». Хоча практично всі кроки керівництва області погоджувалися з вищими партійно-радянськими очільниками.

«Шкідницькою» була оголошена програма «концентрації гірничих робіт», розроблена комісією наркомату важкої промисловості СРСР під керівництвом заступника наркома М. Рухимовича. Вона передбачала закриття нерентабельних шахт, дві — три діючі шахти або дільниці об'єднувалися в одну. План робіт був затверджений наркоматом важкої промисловості і впроваджувався на Донбасі. Однак, через причетність до розроблення і реалізації цієї ідеї Г. П'ятакова, М. Рухимовича й інших інженерів, яких незабаром арештували, цей задум визнали «методом ворожої троцькістської роботи».

Чекісти також обвинувачували С. Саркісова у підтримці позиції Г. П'ятакова щодо відсутності потреби будувати нові шахти. Позаяк це вимагало вагомих капіталовкладень на тлі дефіциту коштів, необхідної кількості матеріалів та обладнання. Водночас, діючі шахти при впровадженні механізації були здатні забезпечити на тривалий час необхідні обсяги видобутку мінерального палива. Ідею підтримував і головний інженер «Головвугілля» В. Бажанов. Він написав статтю у журналі «Уголь», де стверджував, що «на Донбасі вже знайшли нові шахти і немає необхідності значно збільшувати шахтне будівництво». Таким чином, будівництво нових шахт було законсервоване.

Елементарну неузгодженість у матеріально-технічному забезпеченні шахт теж кваліфікували як «ворожий злочин». Так, на одну копальню постачалося вагонеток менше за потребу, на іншу — більше. Подібна ж кваліфікація давалася відсутності ремонту транспортних шляхів у шахтах.

Особливу увагу чекісти приділи ролі «членів троцькістської організації» в аваріях. Одну із головних причин, яку вказав С. Саркісов, було недотримання техніки безпеки: «[...] в інтересах виконання річного плану можна було на місяць-другий послабити увагу до техніки безпеки шахт. Відповідна вказівка давалася мною і гірничо-технічній інспекції. [...] Порушення правил техніки безпеки було у тому, що загазовані лави не зачинялися, а продовжувалися експлуатуватися, тобто робітників свідомо посилали у лави, де газу

було більше норми. Були випадки, коли вміст газу свідомо зменшували і заставляли робітників працювати (наприклад на шахті №2 «Комсомолец» [тресту] «Донбасантрацит», на шахті №8ф ім. Сталіна, [шахті] ім. Дзержинського. На ряді шахт із поганою вентиляцією, що не забезпечувала омивання шахти повітрям, продовжували працювати без впорядкування вентиляції. Елементарні засоби для гасіння пожежі, що виникала від горіння кабелю (для цього потрібен пісок), були відсутні. Так, на шахті «Капітальна» [тресту] «Макіїввугілля», де у результаті горіння кабелю виникла пожежа, робітники не змогли вийти із зони пожежі через завалені гірничі переходи. На цій аварії загинуло 15 шахтарів»¹. Практика показала, що подібні дії керівництва шахт є типовими у нашому сьогоденні. Заради виконання замовлень і отримання заробітної плати шахтарі свідомо ігнорують заходи безпеки.

Аналізуючи зізнання С. Саркісова щодо причин аварій на шахтах, варто зазначити, що вони були типовим явищем у вугільній галузі і наслідком намагання вищого партійно-радянського керівництва різко збільшити видобуток вугілля. Оскільки потреба у дешевому паливі постійно зростала із розвитком індустріалізації СРСР.

С. Саркісова вказав, що через «ворожу діяльність» добовий видобуток залишався на рівні 200 тис. тонн, хоча планувався «на основі стахановського руху, при чесній роботі Донбас міг ще у 1936 р. щодоби добувати 250 тис. тонн, а у 1937 р. — 300 тис. тонн вугілля»². Загалом, він стверджував, що у 1936 р. шахти Донецької області недодали 3900 тис. тонн вугілля (це цифра корелювалася із даними Д. Соколинського³), за чотири місяці 1937 р. — 2810 тис. тонн⁴.

Таким чином, протоколи допитів С. Саркісова змалювали цілу низку технічних та організаційних проблем видобутку вугілля на Донбасі. Але вони знаходилися у площині відсутності комплексної програми розбудови шахт та організації праці у галузі. Через «полі-

¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 55, арк. 284–286.

² Там само, арк. 287.

³ Там само, арк. 234.

⁴ *Смирнова И.Е.* Репрессии против партийного руководства Донецкой области в 1937–1938 гг. — С. 247.

тичну доцільність» із подачі Й. Сталіна та його оточення із арештованих «вибивалися» свідчення, що зниження вугледобування відбувалося саме у результаті діяльності конкретних «ворогів народу», а не через економічні прорахунки вищого та місцевого керівництва СРСР.

Ще однією причиною для переорієнтації вістря критики стало невдоволення населення соціальним і матеріальним забезпеченням робітників, рівнем техніки безпеки на виробництві, гонитва за «цифрою плану» та ін. Пересічні шахтарі, які працювали без вихідних, покалічилися під час аварій, обмежувалися у заробітках, їх родини, які втратили годувальників, уважали арешт С. Саркісова та інших керівників цілком справедливим. На побутовому рівні місцеві керівники були безпосередніми винуватцями «штурмівщини», дезорганізації виробництва, матеріально-технічного та соціального забезпечення тощо. На тлі загальної пропагандистської риторики про «ворогів народу», «шкідників» кремлівські очільники, які вимагали від місцевих керівників проведення жорстких заходів у реалізації виробничих завдань, залишалися в свідомості громадян справедливими і чесними лідерами держави — борцями за добробут робітничого класу. Корінні проблеми державного і соціально-економічного управління в СРСР залишалися поза увагою переважної більшості громадян.

Водночас, для нового місцевого партійно-радянського і господарського апарату арешти С. Саркісова і провідних керівників різних галузей промисловості Донбасу було сигналом, що невиконання виробничих планів означає обвинувачення у «шкідництві» й, у підсумку, перетворення у «ворога народу» із подальшими наслідками. Більшовицька система через репресії постійно оновлювала керівників, які б спромоглися знайти дієвий механізм управління галуззю, підприємством в умовах радянської дійсності.

Подальша доля С. Саркісова була типовою для переважної більшості сталінських керівників. 31 серпня 1937 р. йому пред'явили обвинувальний вирок. На засіданні виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР у Києві він був засуджений до розстрілу. Вирок був виконаний 2 вересня 1937 р. Також 21 вересня розстріляли голову Донецького облвиконкому М. Іванова. Подібна доля спіткала практично весь склад Донецького обкому КП(б)У та

обласного виконкому¹. Так, із 76 членів обкому партії, обраних у травні 1937 р., на червень залишилося лише 6 осіб².

Дружину С. Саркісова — Євгенію Мартинівну Бар'ян-Ахназарову — заарештували разом із чоловіком. 4 листопада 1937 р. Особлива нарада засудила її до 8 років ув'язнення за «активну участь у контрреволюційній групі, що діяла на Донецькому металургійному заводі» та за «прикриття контрреволюційної діяльності» чоловіка. Вона вийшла з таборів лише в 1944 р. Після смерті Й. Сталіна, за рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР, у 1955 р. реабілітована. Наступного року домоглася реабілітації свого страченого чоловіка³.

---

¹ *Смирнова І.Е.* Репресии против партийного руководства Донецкой области в 1937–1938 гг. — С. 250–252.

² *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. — К.: Основи, 2002. — С. 317.

³ *Смирнова І.Е.* Репресии против партийного руководства Донецкой области в 1937–1938 гг. — С. 252.

«Великий терор» на Донбасі: механізм реалізації, перебіг, наслідки

Директива наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00321 від 7 червня 1937 р. щодо «виявлення і розгрому шпигунських, шкідницьких, диверсійних, змовницьких троцькістських й інших контрреволюційних груп на території УРСР»¹, телеграфна директива М. Фріновського № 80109 від 11 червня 1937 р. та його особисті вказівки під час приїзду до Києва на представлення нового наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського зумовили репресивну активність усього апарату обласних УНКВС УРСР². Саме тому більшість доповідних звітів про результати оперативно-слідчої діяльності обласних управлінь НКВС починалися про активізацію роботи із червня 1937 р. Водночас, це збіглося з початком другого півріччя і третього кварталу — звичних звітних періодів. Однак дослідницька практика показала, що поряд із цим використовувалися дати початку реалізації оперативних наказів, проведення окремих оперативних нарад за участю московського керівництва чи призначення ключової посадової особи.

Аналізуючи доповідні записки Д. Соколинського, датовані квітнем — груднем 1937 р., слід відзначити декілька моментів. По-перше, виразний сигнал про початок репресивних акцій, поданий вищим політичним керівництвом на лютнево-березневому пленумі 1937 р., був повністю сприйнятий місцевими апаратами держбезпеки. Вони посилили агентурно-оперативну роботу по виявленню потенціальних «ворогів народу» для накопичення компрометуючих матеріалів. Це могли бути найменші прояви політичної нелояльності (антирадянські розмови, критика вищих і місцевих партійно-радянських керівників, висловлення невдоволення), наявність зв'язків із громадянами іноземних держав (родинні, побутові, ділові взаємини), наявність стосунків із колишніми членами більшовицької

---

¹ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник. — С. 586.

² ГДА СБ України, ф.16, оп.30, спр.61, арк.115.

партії, представниками політичної опозиції (прихильники Троцького, Бухаріна, Рютіна, Шляпникова тощо), колишніми членами ліквідованих соціалістичних і національних комуністичних партій.

По-друге, органи державної безпеки як військова структура діяла на підставі наказу, де чітко прописувалися всі параметри майбутньої операції (вказувалися ознаки «ворога», підстави для арешту, конкретна соціальна чи професійна група, що підлягала «чистці» тощо). У даному випадку повністю розпливчате формулювання наказу НКВС СРСР №00312 про відрядження відповідальних співробітників наркомату «для виявлення і розгрому шпигунських, шкідницьких, диверсійних, змовницьких троцькістських й інших контрреволюційних груп на території УРСР» відіграло роль оперативного наказу. Зважаючи на промовисті політичні орієнтири, задані політичним керівництвом ЦК ВКП(б), для збільшення кількості арештів начальникам УНКВС республіки було достатньо усного роз'яснення заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. Фріновського.

По-третє, опис Д. Соколинським розслідуваних справ свідчить про реалізацію оперативних матеріалів літерних та справ-формулярів, тобто вже виявлених «ворогів народу». Він «вловив» необхідність не лише прискорити, а й розширити масштаби арештів. Тому інформував керівництво про нові виявлені «зв'язки контрреволюціонерів», наявність перспективних слідчих справ.

По-четверте, частина фігурантів справ, що були арештовані у квітні — червні 1937 р. були засуджені у позасудовому порядку — через «двійку» або «трійку» УНКВС по Донецькій області. Це означає, що слідчі не змогли добути до початку масової операції доказів реальної контрреволюційної роботи. Інакше ці фігуранти були б засуджені у судовому порядку. Їх змусили надати свідчення, що дозволили згодом арештувати інших громадян, здебільшого представників партійно-радянського апарату, інтелігенції тощо. Так, завідуючого навчальною частиною торгівельного навчального комбінату м. Костянтинівка К. Афанасьєва арештували ще 27 квітня 1937 р., а засудили «трійкою» до розстрілу із конфіскацією майна. Колгоспника колонії Високопілля Краматорського району І. Арнольда арештували 4 червня 1937 р. Однак упродовж тривалого

часу слідчі не змогли знайти доказів його «контрреволюційної діяльності». Skorиставшись можливістю позасудового засудження, співробітники держбезпеки через «трійку» фактично приховали власний злочин. Електрика Торезького машинобудівного заводу Є. Абашина арештували 29 червня 1937 р., а вже 9 вересня він був засуджений «трійкою» УНКВС по Донецькій області до 10 років виправно-трудова таборів. У подальшому К. Афанасьєв, І. Арнольд, Є. Абашин були реабілітовані через відсутність складу злочину¹. Подібних прикладів в опублікованих списках репресованих громадян можна виявити сотні.

Загалом складалося враження, що начальники місцевих апаратів за певними ознаками бюрократичної підготовки відчували наближення нової хвилі арештів чи гучного судового процесу у Центрі із відлунням у регіонах. Але навряд обласні начальники УНКВС могли бути посвячені у перипетії підготовки масових операцій.

Початок «Великого терору» в СРСР, на думку більшості дослідників, поклато рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи». У надісланій секретарям обкомів, крайкомів, ЦК національних компартій телеграмі пропонувалося «узяти на облік усіх куркулів, що повернулися на батьківщину, і карних злочинців з тим, щоб найворожіші з них були негайно розстріляні в порядку адміністративного переведення їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи, були переписані й вислані до районів за вказівками НКВС. ЦК ВКП(б) пропонує у п'ятиденний строк подати до ЦК склад трійок, а також кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само й кількість тих, хто підлягає засланням»². Того ж дня нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов направив телеграму керівникам республіканських НКВС і начальників крайових і обласних НКВС про рішення політбюро.

¹ Реабілітовані історією. Донецька область. — Кн. 1. — Донецьк: Регіон, 2004. — С. 523, 616, 631.

² Расстрел по разнарядке // Труд. — 1992. — 4 июня. — № 88 (21612); Юнге М., Биннер Р. Как Террор стал «Большим». Секретный приказ №00447 и технология его исполнения. — М.: АИРО-XX, 2003. — С. 78–79; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 40–41.

Він дещо скоригував визначення цільової групи запланованої операції, додавши втікачів із таборів та спецпоселень¹.

У Києві телеграму отримали 3 липня 1937 р. На засіданні 4 липня 1937 р. політбюро ЦК КП(б)У сформувало обласні «трійки» у складі першого секретаря обкому, начальника обласного УНКВС, обласного прокурора. Наркомові внутрішніх справ УРСР І. Леплевському доручили негайно направити оперативну директиву по лінії НКВС УРСР².

Пізно ввечері, о 22 год. 30 хв., того ж дня нарком внутрішніх справ УРСР отримав телеграму №11924 за підписом М. Єжова, котрий вимагав від наркомів внутрішніх справ республік і начальників УНКВС країв та областей узяти на облік куркулів, кримінальників і розділити їх на дві категорії. До першої мали потрапити «найбільш ворожі елементи», що підлягали арешту та розстрілу в порядку адміністративного проведення їхніх справ через «трійки». До другої — «менш активні ворожі елементи», що підлягали висиланню в райони за вказівкою НКВС СРСР. До 8 липня 1937 р. І. Леплевський мав надати НКВС СРСР кількість осіб 1-ї і 2-ї категорій із визначенням окремо куркулів та кримінальників³.

Того ж дня нарком внутрішніх справ УРСР продублював телеграму начальникам обласних управлінь НКВС республіки з вимогою ознайомитися у секретарів обкомів з директивою ЦК ВКП(б) щодо «антирадянської ворожої» діяльності куркулів та кримінальників. Начальників міських та райвідділів, прикордонних загонів, оперативних пунктів НКВС зобов'язали впродовж двох діб, мобілізувавши апарат держбезпеки і міліції, перевірити облікові й агентурні матеріали стосовно кримінального та куркульського елементу.

На 5–6 липня 1937 р. в облуправліннях НКВС мали бути точні списки куркулів, що повернулися із заслання, і кримінальників із розподілом на дві категорії. На 7 липня 1937 р. цифрові дані, згідно з телеграмою ЦК ВКП(б), надавалися в розпорядження І. Леплевсь-

¹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 13, 41–42.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 38.

³ ГДА СБУ, ф. 42, спр. 32, арк. 22.

кого. Для збереження таємниці майбутніх розстрілів начальники районних апаратів НКВС інформувалися, що перша категорія намічалася до суворої ізоляції, друга — до висилання¹. Обкоми КП(б)У надсилали свої пропозиції у вигляді шифротелеграми із пропозиціями складу обласних «трійок» і чисельністю облікованого контингенту, пропонованого для арешту за адресою: «Москва. ЦК ВКП(б), тов. Сталіну». Тому секретар Донецького обкому КП(б)У Е. Прамнек 10 липня 1937 р. о 12 год. 05 хв. направив телеграму Й. Сталіну з пропозицією обласної «трійки» у складі секретаря Донецького обкому Е. Прамнека, начальника обласного УНКВС Д. Соколинського і обласного прокурора Р. Руденка². У той же день політбюро ЦК ВКП(б) своїм рішенням (п.206) затвердило її склад³. Але Е. Прамнек у шифротелеграмі повідомив Й. Сталіна, що кількісні дані по репресованих він надішле через декілька днів. Це було пов'язано зі спробою корекції чисельності взятих на оперативний облік куркулів і кримінальників, що відзначив нарком внутрішніх справ І. Леплевський у телеграмі М. Єжову від 10 липня 1937 р. Він констатував, що куркульські та кримінальні «елементи» в республіці повністю не виявлені й не обліковані. Так, по Донецькій області було представлено наступні цифри: усього підлягало репресіям 1821 особа, із них куркулів за першою категорією — 257, кримінальників — 209, за другою категорією — куркулів 288 осіб, кримінальників — 1067. Тому І. Леплевський заявив, що цифри по Донбасу явно применшені й тому наказав начальникові УНКВС ретельніше виявити контингент для репресій⁴, оскільки це не збіглося з уявленнями Й. Сталіна та його оточення щодо кількості «ворогів народу» в радянському суспільстві. Д. Соколинський відразу наказав районним і міським апаратам на Донбасі уточнити оперативний облік за «во-

¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). — С. 90–91; ГДА СБУ, ф. 42, спр. 32, арк. 25.

² Роман Андрійович Руденко (1907–1981) — у 1943–1953 рр. обіймав посаду прокурора УРСР, був державним обвинувачувачем на Нюрнберзькому процесі 1945–1946 рр., у 1953–1981 рр. — генеральний прокурор СРСР. Див.: *Звягинцев А. Руденко.* — М.: Изд-во «Молодая гвардия», 2007. — 479 с.

³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 21, л. 98.

⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 133, арк. 121–122.

рожими контингентами». За «усталеною традицією» до опрацювання наказу начальника УНКВС залучалися партійні осередки районних і міських відділів НКВС. На зборах первинної партійної організації Краснолиманського райвідділу НКВС 23 липня 1937 р. співробітники критикували один одного за відсутність планомірної оперативної роботи, боротьби з порушниками паспортного режиму, поліпшення складу агентурної мережі, невикористання адміністративного вислання тощо. У резолюції партійних зборів винуватцем було визначено начальника райвідділу НКВС Дем'янцева, котрому доручалося «намітити оперативний план поліпшення роботи з довіреними людьми для проведення рішучої боротьби зі злочинністю і кримінальним елементом». Через місяць планувалося заслухати його на засіданні партосередку щодо результатів перебудови оперативної роботи та «вилучення» кримінального елемента через адміністративне вислання¹.

Між 13 та 15 липня 1937 р. обласні УНКВС отримали «Оперативний план НКВС УРСР з вилучення куркулів і кримінальників 1-ї категорії» та «Оперативний план НКВС УРСР з вилучення куркулів і кримінальників 2-ї категорії», де визначався механізм проведення операції. Підготовчу роботу «по куркулях» проводили органи держбезпеки, по кримінальниках — міліція. Слідство у справах 1-ї категорії заплановане у 7-денний термін, у 2-й — після арешту «у 2-денний термін уточнюються всі незрозумілі моменти». Перелік документів слідчої справи включав дані для визначення місцезнаходження арештованого та склад його родини, довідку й характеристику сільради та колгоспу про соціально-майновий стан, соціальну небезпеку, довідку судово-слідчих і адміністративних органів про судимість і реєстрацію, протоколи допитів свідків, очних ставок, довідку, складену за агентурними даними, санкцію прокурора на арешт, висновок у справі. Співробітників УНКВС зобов'язували організувати на місцях перевірку якості й повноти матеріалів, зібраних на найбільш «озлоблених» осіб.

---

¹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 64–65.

Операція проводилася співробітниками НКВС і мобілізованим активом із «перевіраних партійців». Планувалося, що для її проведення буде залучено до 5 тис. осіб активу. Їхня робота мала оплачуватися впродовж 10 днів по 7 руб. за день¹.

Для попередження можливого переходу у сусідні держави прикордонникам наказали за 5 днів до початку операції посилити пильність. Начальники обласного, міських і районних відділів УНКВС несли персональну відповідальність за якість зібраних матеріалів, що були підставою для арешту куркулів і кримінальників.

Арештованих звозили до тюрем. У місця концентрації арештантів повинна була виїжджати обласна «трійка» для ухвалення вироку. Справи мали розглядатися за присутності заарештованого².

Головну роль у проведенні арештів і слідства зіграли міжрайонні оперативні групи чекістів, створені в колишніх окружних центрах і великих населених пунктах. Очолювали групи відповідальні співробітники облуправлінь НКВС, начальники міських і районних відділень чи окрвідділів. Чисельність їх становила 8–15 співробітників зі складу обласного УНКВС, місцевих апаратів. До таких міжрайонних груп входили не лише співробітники УДБ області, а й курсанти міжрайонних шкіл УДБ (до УНКВС Донецької області 3 серпня 1937 р. направили 30 курсантів школи УДБ, 65 осіб рядового і молодшого командного складу школи із Харкова³), міліціонери, чекісти запасу. Іноді навіть залучали співробітників фінансового відділу УНКВС. Кожна група діяла в межах так званого «куща», що охоплював до 10, іноді більше районів області. Арешти санкціонувалися начальниками міжрайонних груп та узгоджувалися з районним прокурором.

Практика формування міжрайонних груп як інструменту для виконання конкретної каральної операції була апробована ще 1933 р. Так, наказом ДПУ УСРР №316 від 14 липня 1933 р. було створено Старобільську міжрайонну групу, якій підпорядковувалися Ново-

¹ ГДА СБУ, ф. 42, спр. 32, арк. 17–18.

² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 51–57; ГДА СБУ, ф. 42, спр. 32, арк. 2–8, 9–13.

³ ГДА СБУ, ф. 42, спр. 32, арк. 19–20.

Айдарський, Ново-Псковський, Білолуцький, Біловодський, Марківський, Міловський і Покровський районні апарати, Старобільське районне відділення ДПУ УСРР¹. Вірогідно, що такий тимчасовий орган був необхідний для проведення операції на конкретній території. Штатне посилення відбувалося за рахунок відрядження окремих відповідальних співробітників Донецького оперативного сектору (обласного відділу) ДПУ УСРР для організаційної та оперативної роботи. Можливо, що це пов'язувалося з проведенням операції з ліквідації «сільської контрреволюції» у цьому зерновому районі Донбасу².

На території республіки створювалися 45 міжрайонних оперативних груп. У Донецької області місцями їх дислокації визначили Сталіно, Маріуполь, Артемівськ, Ворошиловград, Старобільськ³.

Для вирішення поточних питань проведення масової операції 23 липня 1937 р. у НКВС УРСР відбулася нарада. Однією із центральних проблем стала відсутність необхідної кількості кадрів для проведення арештів та розслідування. Тому просили НКВС СРСР відмінити відпустки, відстрочити випуск шкіл міліції, використати особовий склад шкіл державної безпеки, внутрішніх військ і ГУТАБ НКВС СРСР, що дислокувалися у Харкові, для проведення масової операції. Наступною проблемою стала відсутність приміщень для утримання арештантів через значну завантаженість тюрем попередніми арештами. Пропонувалося у тюрмах утримувати лише арештованих по 1-й категорії, а для утримання 2-ї категорії використати камери попереднього ув'язнення і пристосувати приміщення у місцях дислокації міжрайонних груп для тимчасового утримання арештантів. Останніх забезпечити харчуванням і медичним обслуговуванням. Місцеві управління прозвітували по наявності можливості для короткотермінового ув'язнення 40 тис. осіб. Але подальші події показали, що дані не відповідають дійсності.

¹ ГДА СБ України, ф. 9 (УРСР), спр. 666, арк. 83.

² У листопаді 1933 р. на цих теренах було утворено Старобільський округ, який ліквідували лише у червні 1938 р. під час створення Ворошиловградської (зараз Луганської) області.

³ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 51–57; ГДА СБУ, ф. 42, спр. 32, арк. 14.

Помічнику начальника обліково-статистичного відділу Л. Мун-везу (із 1 листопада 1937 р. — начальник 8-го відділу) доручили організувати отримання інформації із УНКВС про хід операції один раз на два дні і виробити за погодженням із НКВС СРСР єдину форму звітності¹.

Співробітники місцевих апаратів НКВС прекрасно вже зрозуміли причини запиту московського керівництва стосовно кількості «ворогів» і були психологічно готові до масової операції по арештам контрреволюціонерів. Свідченням цього стали їх виступи на зборах первинних партійних організацій. Так, 29 липня 1937 р. член партійного осередку Волновахського районного відділу НКВС Кабачний заявив, що «ця операція у даний момент проводиться по всьому СРСР». Інший співробітник, Головченко, його підтримав: «Треба показати зразок роботи, операція повинна пройти у нас тихо і без шуму». Висловлення співробітника Юзвук вказує на впевненість у наявності значної кількості «ворогів» і їх загрозі державному ладу: «Ми повинні у цій операції використати всі цінні матеріали. Якщо ми не під час цієї операції не репресуємо весь контрреволюційний елемент на Донбасі, то потім буде пізно. За нерепресований елемент на дільниці [о]перативного [п]ункту [т]ранспортного [в]ідділу ст. Волноваха з нас спитають і ми за чистку транспорту у першу чергу несемо відповідальність».

Вони відчули готовність вищого політичного керівництва до масштабної «чистки» радянського суспільства. Начальник райвідділу Бобильов заявив: «Ми від оборонної політики повинні перейти до політики наступальної на ворога». Також вимагав від співробітників бути одягненими у форму під час роботи із арештованими². Ця вимога була явним проявом демонстрації сили, оскільки чекісти виступають від імені держави і впевненні у справедливості своїх діянь.

30 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов підписав оперативний наказ № 00447 «Про операцію із репресуванням»

¹ ГДА СБУ, ф. 42, спр. 32, арк. 15–16.

² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 71–72.

колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». У наказі зазначалося, що операція в Україні повинна початися 5 серпня і продовжуватися чотири місяці. Протягом цього терміну місцеві апарати держбезпеки повинні були вилучити наступні категорії населення: колишні куркулі, що повернулися із заслання і проводили «антирадянську підривну діяльність»; колишні куркулі, що втекли із місць поселення, а також ті, хто сховався від розкуркулювання; колишні куркулі і соціально-небезпечні елементи, які були «членами повстанських, фашистських, терористичних і бандитських формувань», проводили антирадянську діяльність і ховалися від репресій; члени антирадянських партій, колишні білі, жандарми, чиновники, карателі, бандити і їх поплічники, контрабандисти, реемігранти, які ховалися від репресій чи втекли із місць ув'язнення; виявленні у результаті агентурно-оперативної роботи активні учасники вже ліквідованих «козачо-білогвардійських, повстанських організацій, фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних формувань; репресії підлягали громадяни, які утримувалися у тюрмі, слідство по яким завершено, але судовими органами справа не розглядалася (це формулювання дозволило відправити на смерть громадян заарештованих до початку масової операції, вину яких не вдалося довести у процесі слідства); найбільш налаштовані антирадянські елементи, кримінальники, які утримувалися у тюрмах, таборах, колоніях, трудових поселеннях, які проводили злочинну діяльність; кримінальники, які ведуть злочинний образ життя і пов'язані із злочинним середовищем.

Наказ наголошував, що соціальна «чистка» проходить «у селі — колгоспах, радгоспах, сільськогосподарських підприємствах, у містах — на промислових і торгівельних підприємствах, у радянських установах і на будівництві».

Не забули керівники органів державної безпеки і про родини засуджених. Загалом вони не підпадали під репресії. Виключення складали: родини, члени якої були здатні до активних антирадянських дій і повинні були ув'язнюватися у табори чи трудові поселення; члени родини засудженого за 1-ю категорією, які проживали у прикордонній смузі повинні виселити за її межі; родини засудже-

ного за 1-ю категорією, які проживали у Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі, у районах Сочі, Гагри і Сухумі виселялися в інші області за їх вибором, окрім прикордонної смуги; родини засуджених за 1-ю і 2-ю категоріями брали на оперативний облік і за ними встановили постійний нагляд¹.

У оперативному наказі був прописаний механізм проведення арешту та слідства. Начальник міжрайонної оперативної групи керував формуванням обліків, керував слідством, затверджував обвинувальні вироки і виконанням вироків, тобто він повністю відповідав за результати виконання операцію у своєму секторі.

На кожного репресованого збиралися детальні установчі дані і компрометуючі матеріали. На підставі останніх складалися списки на арешт, що підписувалися начальником оперативної групи і у 2-х екземплярах відсилалися на розгляд та затвердження начальника обласного управління НКВС. Після розгляду надісланого списку начальник УНКВС давав санкцію на арешт вказаних у ньому громадян. Начальник міжрайонної слідчої групи на підставі затверженого списку проводив арешти, які обов'язково здійснювалися на підставі ордеру. Під час арешту проводився обшук — вилучалася зброя, боєприпаси, військоове спорядження, контрреволюційна література, дорогоцінні метали, іноземна валюта, розмножувальні прилади, листування. Вилучене описувалося у протоколі обшуку.

На кожного арештованого або групу заводилася слідча справа. Від співробітників держбезпеки наказом вимагався прискорений і спрощений порядок проведення слідства. Одним із критеріїв успішного слідства було виявлення всіх «злочинних зв'язків». Спрощений порядок слідства означав зміну в алгоритмі роботи прокуратури. Тому вже 7 серпня 1937 р. прокурор СРСР А. Вишинський надіслав шифротелеграму всім прокурорам республік, країв й областей, військових округів та залізниць. Він вимагав максимального сприяння проведенню операції; присутності прокурора на засіданнях «трійок», де не було прокурора у її складі; вказував, що дотримання процесуальних і попередньої санкції на арешт під час прове-

---

¹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 72–76, 79.

дення масової операції не потрібні; рішення «трійок» остаточні і оскарженню не підлягають¹.

До справи обов'язково долучалися ордер на арешт, протокол обшуку, матеріали вилучені при обшуку, особисті документи, анкета арештованого, агентурно-облікові матеріали, протоколи допиту і короткий обвинувальний висновок.

Після розгляду справи на засіданні обласної «трійки» витяг із протоколу засідання «трійки» із вироком підшивався у кримінальну справу. Згідно вказівки М. Фріновського від 8 серпня 1937 р. (меморандум № 424, доповнення до оперативного наказу НКВС СРСР № 00447) вирок «трійки» оголошувався лише засудженим по 2-й категорії².

Сам вирок виконувався лише після вказівки голови «трійки», тобто начальника УНКВС. Підставою для його виконання був витяг із протоколу засідання «трійки» із зазначенням вироку конкретному засудженому і спеціальний припис за підписом голови «трійки», що видавався виконавцям вироку. Місце і дата його виконання по 1-й категорії (розстріл) було суворою таємницею. Документ про виконання вироку долучався в окремому конверті до справи засудженого.

Згідно цього оперативного наказу загальне керівництво операцією покладалося на заступника наркома внутрішніх справ — начальника головного управління держбезпеки комкора М. Фріновського. При ньому була сформована спеціальна група помічників. Екземпляр протоколів «трійок» після виконання вироків, слідчі справи на засуджених по першій категорії та картки по формі № 1 повинні були надсилатися до 8 (обліково-реєстраційного відділу) головного управління держбезпеки НКВС СРСР. Інформація про хід та результати операції повинні були доповідатися кожні п'ять днів³. В Україні із 23 липня 1937 р. теж діяв оперативний штаб, який очолив начальник 4 відділу УДБ НКВС УРСР М. Герзон.

¹ Брюханов Б., Шошков Е. Оправданию не подлежит. Ежов и ежовщина. 1936–1938 гг. — СПб.: Петровский фонд, 1998. — С. 76–77.

² Степанов А. Расстрел по лимиту: Из истории политических репрессий в ТАССР в годы «ежовщины». — Казань: Новое знание, 1999. — С. 30.

³ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 79–82.

31 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект оперативного наказу № 00447. Для його реалізації було виділено 75 млн руб., із них 25 млн руб. — на оплату залізничного тарифу. Наркомат шляхів сполучень СРСР був зобов'язаний надати необхідну кількість вагонів для перевезення майбутніх табірників, яких планували використати на будівельних об'єктах і лісорозробках ГУТАБ. Останньому передавалися нові лісові масиви у Північній, Свердловській областях, Західносибірському і Східносибірському краях, басейні річки Вичегди. Для організації нових таборів ГУТАБ НКВС СРСР надавався аванс у 10 млн руб. Обкоми і крайкоми партій адміністративно-територіальних одиниць, де розгорталися нові табори, зобов'язали виділити по заявкам НКВС СРСР необхідну кількість членів партії і комсомольців для укомплектування адміністративного апарату таборів; наркомату оборони СРСР доручили призвати із запасу 240 командирів і політпрацівників для формування нових частин внутрішніх військ охорони таборів; наркомат охорони здоров'я СРСР повинен був виділити 150 лікарів і 400 фельдшерів для медичних частин таборів; наркомат лісової промисловості зобов'язали виділити у розпорядження ГУТАБ 10 знаних фахівців лісового господарства і 50 випускників Ленінградської лісотехнічної академії¹.

Наказ передбачав ліміти по 1-й і 2-й категорії для кожної області, краю, автономної республік. Для УРСР було заплановано арештувати 28800 осіб, із них розстріляти 8 тис. осіб. У Донецькій області вище партійно-радянське керівництво СРСР запроєктувало розстріляти 1000 осіб, 3000 осіб — ув'язнити (ліміти наказу удвічі перевищували подані 10 липня 1937 р. Донецьким УНКВС попередні цифри осіб, що знаходилися на оперативному обліку і підлягали репресії).

Оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 передбачав можливість збільшення лімітів. Цим одразу скористалися начальники УНКВС. Аналіз збільшення лімітів по регіонам СРСР, проведений М. Юнге, Г. Бордюговим, Р. Біннером, засвідчив бажання начальників обласних УНКВС довести політичному керівництву масштаб-

¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 21, л. 116–117.

ність проведеної ними роботи по вилученню «ворогів народу»¹. Фактично вони вбачали у цьому своєрідний тест на політичну лояльність.

Перші результати роботи «трійок» нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський доповів наркому внутрішніх справ СРСР М.Єжову вже 10 серпня 1937 р. Всього в УРСР «трійками» було за-суджено 1052 особи, із них куркулів — 515, кримінальників — 244, інших — 293. У Донецькій області «трійка» визначила подальшу долю 133 осіб. І.Леплевський указав, що «трійки» відновлять роботу лише 13 серпня через відсутність підготовлених справ. Однак за декілька тижнів порядок цифр різко змінився (див. табл.)².

Звітний тиждень 1937 р.	По УРСР		По Донецькій області	
	1-ша категорія (розстріл)	2-га категорія (ув'язнення)	1-ша категорія (розстріл)	2-га категорія (ув'язнення)
5–9 серпня	1059	—	133	—
20–25 серпня	795	671	41	51
31 серпня – 6 вересня	1270	2206	139	181
6–10 вересня	690	1294	75	215
11–16 вересня	937	1669	—	133
26–30 вересня	436	1697	104	310

У першу чергу на «трійку» передавалися справи по 1-й категорії. Вже через місяць загальноукраїнський ліміт у 8 тис. осіб був використаний. Тому 6 вересня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський звернувся до М. Єжова із проханням про додатко-

¹ Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. — М.: Новый хронограф, 2008. — С. 519–598.

² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 340, 357, 361, 363, 375.

вий ліміт у 4200 осіб за першою категорією. Для Донецького УНКВС він пропонував розподілити додатковий ліміт в одну тис. осіб за 1-ю категорією (розстріл)¹. Дослідники С. Кокін і М. Юнге, проаналізувавши практику виділення лімітів для областей УРСР, стверджували про зацікавленість московського центру у розгортанні розстрілів і пригальмовуванні ув'язнення у таборах через відсутність місць утримання арештантів. Одним із побічних доказів цієї гіпотези стала вказівка І. Леплевського про заборону засудження до ув'язнення в табори осіб похилого віку, непридатних до роботи. Що, на їхню думку, було прямою вказівкою до засудження літніх і непрацездатних осіб до розстрілу. Це підтверджував згодом О. Успенський. Він заявив, що на початку 1938 р. М. Єжов на оперативній нараді вимагав «громити всіх направо й наліво». На запитання начальника УНКВС по Чернігівській області М. Корнева по долю калік і людей похилого віку, які займали місце в тюрмах, М. Єжов заявив: «Ох ви, чекісти, вивезіть їх усіх до лісу та розстріляйте. Кому вони потрібні?»².

Про використання «трійки» як форми формального засудження для масового вбивства населення України свідчила кількість розглянутих на засіданні справ. Так, на засіданні Донецької обласної «трійки» 19 квітня 1938 р. було засуджено 382 особи, 26 квітня — 574, 4 травня — 419 осіб. За підрахунками донецького дослідника В. Нікольського, якщо на розгляд справи однієї людини відвести 10 хв., то члени «трійки» повинні були працювати на засіданні 19 квітня 63,7 год., 26 квітня — 95,7 год., 4 травня — 69,8 год. За умови витрати на засудження 1 хв. «трійка» повинна була працювати 19 квітня — понад 6 год., 26 квітня — майже 10 год., 4 травня — приблизно 7 год.³

Загалом упродовж п'яти місяців ліміт для УРСР за 1-ю категорією було збільшено у чотири рази — із 8000 до 32 715 осіб. УНКВС

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937 / . — С. 361.

² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 105–106.

³ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). — С. 418.

по Донецькій області станом на січень 1938 р. виділили ліміт для розстрілу на 5430 осіб. Паралельно збільшувалися ліміти за 2-ю категорією. Загалом в республіці з 20 800 осіб початкового ліміту на січень 1938 р. до ув'язнення в табори вже планувалося 50 407 осіб, із них із Донецької області — 7107 осіб. Загальна кількість репресованих тільки за «куркульським наказом» НКВС СРСР №00447 на Донеччині станом на січень 1938 р. становила 12 537 осіб, що складало абсолютну більшість серед усіх областей УРСР¹.

І. Леплевський із початком масових операцій акцентував увагу співробітників УНКВС на трьох головних моментах їх реалізації. По-перше, основний «оперативний удар» повинен був завдаватися по «ворожих групах», а не одинаках. Про це постійно наголошував також М. Єжов на нарадах та у директивах. По-друге, основна увага мала приділятися особливо «ураженим районам» — на транспорті й у прикордонних областях, де виявлялися цільові групи операції. По-третє, основними групами по «куркульській операції» І. Леплевський визначив націоналістичні групи, активні «церковники і сектанти» й есери. Він навіть розробив відповідні інструкції, де особливо наголошувалося на зовнішньополітичних чинниках, зокрема, воєнній небезпеці від держав-сусідів, імперіалістичних зазіхань тощо. Начальників УНКВС зобов'язали звітувати про хід операції кожні 10 днів².

Загалом перші підсумки масових операцій почали підводитися наприкінці 1937 р. По-перші, це почалася «звітна річна кампанія», по-друге, потрібно було узагальнити статистику «чистки» для корекції масових операцій. На цей період навіть призупинили роботу обласних «трійок».

Начальник УНКВС по Донецькій області Д. Соколинський у звіті наркомуну внутрішніх справ УРСР І. Леплевському за період 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. про результати оперативно-слідчої роботи традиційно послався на «червневі» вказівки по «розгрому право-троцькістських, шпигунсько-диверсійних формувань,

¹ ГДА СБУ, 42, спр. 32, арк. 90.

² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Ч. 1. — К., 2010. — С. 96–97.

агентури розвідок та їх контрреволюційної бази на Донбасі». Всього по всім «оперативним лініям» було арештовано 27 475 осіб. Абсолютну більшість склали арештовані по «куркульській операції» — 10 722 особи, «троцькістів і правих» — 1015, «українських націоналістів» — 803, «учасників військово-фашистської змови» — 24 особи. Із загальної кількості арештованих засудили 19 483 осіб, із них «правих, троцькістів і учасників військової змови» — 750, «українських націоналістів» — 757, «церковного і сектантського активу» — 654, за іншими категоріями «куркульської операції» — 10 160 осіб. Донецька обласна «трійка» в порядку наказу НКВС СРСР № 00447 засудила 1339 осіб — членів 68 «контрреволюційних організацій», 1800 осіб — за 216 груповими справами.

Д. Соколинський детально описав всі лінії оперативної роботи. Зокрема, він вказав, що «учасниками антирадянської змови» були обидва секретарі, всі члени бюро і завідувачі відділами Донецького обкому КП(б)У, секретарі міських і районних комітетів партії, майже всі члени президії і більшість завідувачів відділами обласного виконкому, значна кількість голів міських і районних виконкомів, директори металургійних і хімічних заводів, керівний склад комбінату «Донбасвугілля» та вугільних трестів, редакторський склад обласної та районних газет, частина профспілкового апарату. Також був арештований весь склад Донецького обкому та міських комсомолу. Д. Соколинський відзначив, що у «право-троцькістській організації» брали участь колишні фігуранти «Шахтинської справи» та члени «Промпартії», які повернулися на керівні посади у промисловості Донбасу. «Кадри контрреволюціонерів» поповнили випускники Московської гірничої академії, Ленінградського гірничого інституту, інших машинобудівних та металургійних навчальних закладів, де у середині 1920-х рр. були осередки прихильників Л. Троцького.

Він навіть статистичні дані про репресії керівних працівників області. Загалом було арештовано 86 керівних працівників партійного апарату і друку, 71 керівника радянського апарату, 391 очільника господарського та інженерно-технічного апарату, 80 — земельних органів, 19 — комсомольського апарату, 31 — працівник профспілок, культурних і громадських організацій. Працівників

промисловості арештовано 391 особа, із них у вугільній галузі — 199, металургійній — 61, хімічній і коксохімічній — 35, машинобудуванні й енергетиці — 56, інших галузях — 40 осіб. Зважаючи на кількість відповідальних працівників партійно-радянського апарату та підприємств, можемо констатувати знищення практично всього керівного складу області та очільників промислового виробництва Донбасу.

Д. Соколинський, інтерпретуючи діяльність «ворогів народу», вважав проявом «шкідництва» навіть типову більшовицьку практику прославляння організаторів промисловості та критику «відстаючих» керівників: «У цьому ж напрямі використовували партійні друковані видання, через який популяризувалися і уславлювалися учасники організації (секретарі Донецького обкому, райкомів КП(б)У, керівники заводів та ін. — *Р.П.*), висвітлювалися у неправильному світлі реальний стан підприємств і шахт, організовувалося цькування широких мас чесних фахівців і командирів промисловості, проводився шкідницький галас, окозамилування, культивувалося підлабузництво, підлесливість»¹. Також він перелічив численні факти вибухів на шахтах та підприємствах, виходу із ладу металургійного, хімічного, шахтного і енергетичного обладнання, зриву технологічного процесу тощо. Всі вони були кваліфіковані як прояви діяльності «ворогів народу».

Особливо Д. Соколинський відзначив успіх показового процесу у справі керівництва тресту «Будьонніввугілля». Для начальника УНКВС це був важливий елемент демонстрації результатів оперативної роботи, оскільки були документовані факти «злочинної діяльності», які могли бути продемонстровані як у судовому процесі, так і широкому загалу. Його перебіг описали донецькі дослідники Г. Бут, О. Бут та П. Добров². Їх дослідження виявило типовий механізм фальсифікації слідчої справи та відкритого судового процесу.

¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк.317.

² Бут О.М., Бут Г.О. Будьонівські вороги (Донбас): міфи та дійсність // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — №1/2. — С. 109–118; Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні у 20–30-і рр. XX століття: від нових джерел до нового осмислення. — Донецьк, 2002. — С. 227–237.

6 жовтня 1937 р. Донецьким обласним прокурором Р. Руденко був санкціонований арешт керуючого трестом «Будьонніввугілля» С. Володарського. Його обвинувачували в «участі у контрреволюційній право-троцькістській організації», «діяльності, спрямованій проти політики ВКП(б) і радянського уряду злочини», що підпадало під ст. 54-8, 54-10 та 54-11 Кримінального кодексу УРСР.

С. Володарський був на Донбасі відомою особистістю. Він народився у 1904 р. у с. Ново-Фастово Київської губернії, член партії із 1924 р., батько 4 дітей (за 5 днів до арешту з'явився на світ син Володимир, старший дочці було 13 років). Будучи викладачем Сталінського індустріального інституту, він запропонував ідею диспетчеризації шахт. У доповідній записці секретареві Донецького обкому КП(б)У І. Акулову С. Володарський підкреслював, що диспетчеризація стане основою докорінної перебудови управління шахтою. Замість існуючої «анархістської» за змістом організації виробництва і праці пропонувався чіткий плановий графік, створювалася система оперативного керівництва та безперервного контролю за виробництвом. Диспетчерська служба ставала своєрідним «штабом» управління шахтою. Восени 1932 р. ідею підтримав Донецький обком КП(б)У і почалася її апробація на шахті «Ново-Бутівка» Сталінського рудоуправління. Однак, керівництво шахти не побачило користі в новації. Тому весною 1933 р. бюро обкому партії рекомендувало звільнити завідуючого шахти «Ново-Бутівка» Извекова і призначити С. Володарського. У результаті шахта продемонструвала значний економічний ефект від впровадження диспетчеризації. У 1934 р. нововведення було запроваджене на 23 шахтах Донбасу. Зокрема, зміна управління шахтним виробництвом на шахті № 5-6 ім. Димитрова тресту «Постишеввугілля» (зараз — Покровськ), що оснащена новітньою технікою, призвела до зросту середньодобового видобутку із 540 до 1900–2000 т вугілля. Після успішного випробовування Донецький обком КП(б)У запропонував наркомату важкої промисловості СРСР поширити новацію С. Володарського на всі шахти Донбасу. 8 травня 1936 р. наказом № 785 наркомату важкої промисловості СРСР С. Володарського призначили керуючим новоутвореним трестом «Будьонніввугілля».

Це був один із самих молодших за віком керівників вугільних трестів. Він пропрацював лише півтора року до свого арешту.

На перших допитах С. Володарський категорично заперечував причетність до «контрреволюційної організації» і «диверсійної діяльності». Прямих доказів у слідства не було. Тому слідчі скористалися свідчення його підлеглих, які проходили по інших кримінальних справах. Д. Соколинський запропонував об'єднати ці справи в одну. Тепер за об'єднаною «будьоннівською справою» проходили головний інженер тресту В. Мирясов, помічник головного інженера тресту Й. Штеренсон, виконуючий обов'язки головного інженера шахти № 9 «Капітальна» Д. Ярославцев, колишній головний інженер цієї ж шахти С. Толстиків та начальник найбільшої дільниці № 1 І. Шишков.

Про методи проведення допиту колишній в'язень І. Шишков розповідав у листопаді 1956 р.: «Я на перших декількох допитах показував правду, що ніколи ніяких злочинів не робив. Те, про що говорив, в протоколах допитів не записувалося. Мені весь час погрожували і потім [...] під диктовку слідчого я написав коротеньку заяву про визнання себе винним [...]. Під час допитів і в камері в'язниці були створені гнітючі умови. Заарештованих слідчі били, внаслідок чого заарештовані свідчили брехню, брали на себе провину, до якої не мали ніякого стосунку». Дружина іншого фігуранта справи Й. Штеренсона у заяві про реабілітацію чоловіка писала: «Через місяць [після арешту] мене викликали на побачення, коли я його побачила, я злякалася, він опух, був на себе не схожий»¹.

Ці свідчення підтвердив колишній оперуповноважений УНКВС по Донецькій області А. Солодуха, який брав участь у проведенні слідства по «будьоннівській справі» восени 1937 р.: «Абсолютна більшість заарештованих управлінням НКВС по Донецькій області рано чи пізно визнавали себе винною [...], оскільки потрапляла в такі умови, де не брати на себе звинувачення було неможливо». Якщо арештований не зізнавався у злочині, його «на деякий час брав до себе начальник відділу або управління і через 1–2 години

---

¹ Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні у 20–30-і рр. ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. — С. 236.

викликав до себе слідчого, давав йому доручення написати протокол допиту, підкреслюючи при цьому, що заарештований в усьому визнав себе винним [...]. Все створювало умови, завдяки яким заарештований міг обмовляти себе і інших»¹.

Після кількох днів заперечування, що відображено у протоколах допитів слідчим М. Рабиновичем, С. Володарський написав 14-сторінкову заяву Д. Соколинському із зізнанням у «контрреволюційній діяльності». Наступний допит С. Володарського проводив вже особисто Д. Соколинський разом із начальником 3-го (економічного) відділу УНКВС С. Гольдманом і слідчим по справі, начальником 2-го відділення 4-го (секретно-політичного) відділу УНКВС М. Рабиновичем. Паралельно слідчі економічного відділу Донецького УНКВС вибили «зізнання» у підлеглих С. Володарського про фінансові та господарські порушення. Після цього Д. Соколинський вирішив передати справу по профілю — слідчим економічного відділу. У такому рішенні був певний сенс. При підготовці публічного процесу фінансові порушення легше довести. У результаті обвинувачення у «контрреволюції» будуть сприйматися як доведений факт.

Через кілька днів М. Рабинович передав справу С. Володарського до 3-го (економічного) відділу УНКВС. Він зробив висновок, що підслідний був завербований у троцькістську організацію колишнім секретарем Будьоннівського райкому КП(б)У Г. Геталло, а згодом і сам залучив до неї головного інженера тресту В. Мирясова та директора шахти «Капітальна» І. Сладкомедова для проведення «шкідницької і диверсійної роботи». Вже через два тижні без офіційно оформлених допитів 26 жовтня 1937 р. С. Володарський написав Д. Соколинському нову заяву: «Сьогодні мені тов. Шейніс (начальник відділення обласного УНКВС) задав мені ряд технічних питань щодо шахт тресту «Будьонніввугілля» [...] обіцяю відповісти на ті запитання, які я міг пропустити, але зараз будуть переді мною поставлені»². Цілком очевидно, що така заява була свідченням тривалого тиску на арештанта і була черговим кроком до ви-

¹ Бут О.М., Бут Г.О. Будьоннівські вороги (Донбас): міфи та дійсність // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 113.

² Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні у 20–30-і рр. ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. — С. 229.

знання С. Володарським нових злочинів. Практично одночасно, 25 жовтня 1937 р., після тривалих відмов під тиском «зізнався» начальник дільниці шахти № 9 «Капітальна» І. Шишков. Невдовзі оперуповноважений Донецького УНКВС Д. Ткаченко зробив висновок, що в «контрреволюційну організацію», начебто, входили 35 осіб.

У контексті підготовки відкритого процесу у допитах особисто брав участь обласний прокурор, член «трійки» Р. Руденко. Зокрема, 30 жовтня він допитав головного інженера шахти № 9 «Капітальна» М. Процикова, який мав «буржуазне походження». На допиті у Р. Руденка останній підтвердив вербуванням до «організації» і засвідчив: «Завдання ставилося вести активну боротьбу із радянською державою для повалення існуючого ладу і реставрації капіталізму».

Для посилення доказової бази М. Процикову зробили «ставку віч-на-віч» із І. Шишковым. Однак, на запитання про взаємодії і зв'язки між членами так «контрреволюційної організації на шахті № 13/18, де вони раніше разом працювали, М. Проциков відповів: «Зв'язку по лінії організації з Шишковым не мав і він мені як співучасник організації зовсім не відомий». І. Шишков, відповідаючи на запитання слідчих теж заперечив: «Про його (Процикова — Р.П.) участь в організації я повідомлений не був». Ці заперечливі відповіді слідчі отримали після «щиросердних заяв» обох заарештованих. Через декілька днів на допиті С.П. Володарського, не дивлячись на всілякі спроби слідчих спонукати його зізнатися у залученні в шкідницьку диверсійну організацію І. Шишкова, лунало у відповідь тверде: «Ні»¹.

Про упередженість свідчать і розбіжності у часі ворожих діянь. Так, під час допиту від 26 жовтня 1937 р. головного інженера шахти № 9 «Капітальна» Д. Ярославцева звинувачували у впровадженні «злочинної теорії концентрації робіт» наприкінці 1934 р. Однак, вона була лише запропонована у 1935 р. «Злочинною» її визнали навесні 1937 р. Водночас, Д. Ярославцев не посідав керівної посади і не мав компетенції видавати розпорядження.

Для підтвердження висновків слідства у контексті проведення відкритого судового процесу співробітники УНКВС залучили екс-

---

¹ Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні у 20–30-і рр. ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. — С. 230.

пертів — начальника техвідділу комбінату «Донбасвугілля» професора В. Белікова, доцента Сталінського індустріального інституту П. Кучерова, начальника Донецької гірничотехнічної інспекції Б. Турубинера. В основу висновку експертної комісії були покладені положення наказу № 766 «Про роботу тресту «Будьонніввугілля» від 18 вересня 1937 р. наркома важкої промисловості СРСР Л. Кагановича. О. Бут та П. Добров зауважили, що у технічній експертизі тільки на 5 сторінках (із 60 всього висновку) 7 разів було дано юридичну кваліфікацію. Зокрема, «керівництво шахт і тресту по-шкідницьки недовикористало геологічні багатства, [...] застосовуючи шкідницьку систему гірничих робіт, [...] планове завдання по видобутку злочинно не виконувалося, [...] здійснювалася на практиці шкідницька теорія концентрації»¹.

Обставини проведення так званої «фахової експертизи» у 1957 р. розповів на додатковому слідстві у справі «Будьонніввугілля» один із експертів П. Кучеров — член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту гірничої справи АН УРСР. Так, начальник відділення Донецького УНКВС Л. Шейніс перешкоджав спробам експертів зустрітися із арештантами для додаткового роз'яснення їх управлінських рішень, збільшення терміну для вивчення та обґрунтованого аналізу техніко-економічних показників роботи шахт, тресту: «Навіщо вам розмовляти із звинуваченим? Познайомтесь з його свідченнями, і вам усе буде ясно». Отже, висновки експертів робилися лише за матеріалами слідства у приміщенні УНКВС по Донецькій області і у терміновому порядку. П. Кучеров свідчив, що після кількох годин ознайомлення членів комісії із матеріалами слідства в кабінеті Л. Шейніса, останній опівночі нагадав експертам, що в разі відсутності висновків комісії до 5-ї години ранку, він поведе їх самих до камери. Коли Л. Шейніс вийшов із кабінету, слідчий Ткаченко пояснив експертам, що затягування підготовки експертного висновку буде кваліфіковано як «співчуття шкідникам» і призведе до їх арешту².

¹ Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні у 20–30-і рр. ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. — С. 232.

² Бут О.М., Бут Г.О. Будьонівські вороги (Донбас): міфи та дійсність // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 118.

До розслідуваної справи С. Володарського залучили матеріали кримінальних справ вже засуджених керівників та інженерів комбінату «Донбасвугілля». Зокрема, у протоколі допиту заступника головного інженера комбінату О. Гусева від 28–29 липня 1937 р. засвідчувалася причетність керівників «Головвугілля» В. Бажанова і А. Годзієвича до шкідницької організації в складі наркомату важкої промисловості СРСР. Такі кроки здійснювалися для маніпуляції на відкритому судовому процесі громадською думкою щодо існування розгалуженої «контрреволюційної організації», складовою частиною якої були працівники «Будьоннівугілля».

Дослідники архівно-кримінальної справи акцентували увагу на наявності серед процесуальних документів протоколів загальних зборів, резолюцій мітингів, листів окремих громадян із скаргами та засудженням «контрреволюційних дій» керівників шахт, тресту. Однак, їх зумовленість одразу кидалася у вічі. Так, скарги начальника збагачувальної дільниці А. Писаренка, начальника дільниці Є. Петрова, парторга І. Воробйова на С. Володарського були написані на незвичному папері — зворотній стороні розрізаної шкільної географічної карти¹. Начебто паперу у 1937 р. у канцеляріях підприємств тоді не бракувало.

У результаті морального і фізичного тиску обвинувачені, крім Д. Ярославцева, визнали себе винними. Вже 31 жовтня 1937 р. заступник начальника Донецького УНКВС Г. Загорський ухвалив обвинувальний висновок у справі С. Володарського, В. Мирясова, М. Процикова, І. Шишкова, С. Толстикова, Й. Штеренсона, Д. Ярославцева в злочинах згідно зі ст. 54-2, 4, 7, 11 Кримінального кодексу УРСР. Висновок направили для розгляду спеціальній колегії Донецького обласного суду. На підготовчому засіданні обласного суду виступив прокурор Р. Руденко, який підтримав обвинувачення.

Напередодні судового засідання 1 листопада 1937 р. в обласній газеті «Социалистический Донбасс» надрукували спеціальне повідомлення під заголовком «В Донецькій обласній прокуратурі». У ньому наголошувалося: «Донецьке управління НКВС викрило

---

¹ Бут О.М., Бут Г.О. Будьонівські вороги (Донбас): міфи та дійсність // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 116.

і заарештувало групу ворогів народу, колишніх працівників тресту «Будьонніввугілля». Всі вони були учасниками контрреволюційної троцькістсько-бухарінської організації. Діючи по прямому завданню викритих ворогів Саркісова, Калмановича, Гусева, ця група привела трест до глибокого прориву. Всі обвинувачені у вчинених злочинах зізналися». Доповнювала офіційне повідомлення вечірня газета «Сталинский рабочий», де друкувалася добірка матеріалів під загальним заголовком «Знищити ворогів». Газета повідомляла про початок наступного дня відкритого судового процесу над працівниками «Будьонніввугілля» та публікувала вимоги трудових колективів шахт № 6 «Червона зірка», № 9 «Капітальна» про покарання «злочинців». Заголовки наступних номерів газет, що виходили уже під час процесу рясніли вимогами «знищити», «жорстоко покарати банду» тощо. У черговий раз, маніпулюючи свідомістю населення, місцеве партійно-радянське керівництво до завершення судового процесу вже «оголосило вирок» арештованим громадянам.

Створена атмосфера ненависті збуджували робітників. Цим користувалися місцеві партійні очільники для проведення мітингів підтримки засудження «ворогів народу». Загалом сценарій таких акцій був однотипний. Так, у резолюції загальних зборів робітників шахти № 9 «Капітальна» на доповідь «Про хід процесу над викритою контрреволюційною троцькістсько-бухарінською групою в «Будьонівці» від 3 листопада 1937 р. ухвалили вимогу «розстріляти ворогів народу». Резолюція мітингу студентів Сталінського індустріального інституту від 4 листопада 1937 р., де колись викладав С. Володарський, закінчувалася словами: «Хай живуть органи НКВС та їх славний керівник, сталінський вихованець тов. Єжов! Викриття Володарського зобов'язує нас зі ще більшою пильністю перевіряти лави студентів та трудящих інституту»¹.

Судове засідання розпочалося 2 листопада 1937 р. у палаці культури Будьоннівського району м. Сталіно. Головував на суді сам керівник Сталінського обласного суду О. Радін. Перипетії фальсифікації справи «Будьонніввугілля» не були для нього новиною,

---

¹ Бут О.М., Бут Г.О. Будьоннівські вороги (Донбас): міфи та дійсність // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 117.

оскільки із 1920 р. він був співробітником органів державної безпеки, у 1932–1933 рр. обіймав посаду заступника начальника Миколаївського відділу ДПУ, із грудня 1933 р. — начальник Артемівського міського відділу ДПУ-НКВС¹. У зал суду привезли всіх заарештованих та 8 свідків. Головним обвинувачем був обласний прокурор Р. Руденко, захисниками — Й. Беркович і Б. Резніков.

Під час судового засідання С. Володарський визнав провину. Однак, для посилення пропагандистського ефекту показового процесу головуєчий О. Радін оголосив лист робітників шахти ім. Кагановича (шахта «Ново-Бутівка», яку очолював С. Володарський) від 2 листопада 1937 р. У ньому розповідалося про аварію із людськими жертвами, яка відбулася у 1934 р. Робітники обвинувачували в аварії «ворогів народу» — колишнє керівництво шахти, яке знаходилося на лаві підсудних. С. Володарський категорично заперечив причетність до цієї аварії, однак О. Радін долучив лист як доказ до судового розгляду справи. З обвинуваченням погодилися всі інші підсудні, окрім Д. Ярославцева, який не визнав «шпигунства», і М. Прощикова, котрий не визнав причетність до каральних операцій під час «громадянської війни». Прокурор Р. Руденко під оплески залу оголосив висновок: «Вважаю обвинувачення за всіма статтями доведеним повністю стосовно всіх підсудних та прошу ухвалити всім обвинуваченим вищу міру соціального захисту — розстріл». Адвокати підсудних у виступах наполягали на тривалих термінах ув'язнення. Вимога прокурора розстрілу викликала здивування у підсудних, оскільки їм за «визнання вини» було обіцяно лише ув'язнення. І.Шишков у другій половині 1950-х рр. згадував, що напередодні судового засідання слідчий попередив кожного з арештованих, що після відмови від власних свідчень під час опитування суддею чи прокурором підсудному створять такі умови, що він «усе знову згадає». Також він указав, що судові засідання проходили формально, без детального опитування підсудних, розгляду доказів. У заключному слові С. Володарський просив урахувати його «повне роззброєння» та залишити йому життя. Д. Ярославцев і І. Шишков

---

¹ Золотарев В., Степкин В. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. — Донецк: Апецс, 2010. — С. 280.

теж просили суддів зглянутися над їхньою долею. Після невеликої перерви головуєчий О. Радін оголосив вирок — усіх, за винятком І. Шишкова, розстріляти без права на оскарження. Останнього було засуджено до 25 років ув'язнення та позбавлення прав на 5 років¹.

У середині 1950-х рр. родичі загиблих інженерів та єдиний із засуджений, який залишився у живих — І. Шишков — домагалися реабілітації. Після проведення додаткового розслідування прокурор УРСР направив протест до судової колегії у кримінальних справах Верховного Суду УРСР, яка 31 травня 1957 р. визнала необґрунтованими обвинувачення і реабілітувала фігурантів «будьонівської справи»². Цікаво, що колишній прокурор Донецької області Р. Руденко на той уже обіймав посаду генерального прокурора та не зазнав жодного покарання за фальсифікацію судового процесу.

Паралельно продовжувалася розпочата ще в травні 1937 р. операція по «ліквідації військово-фашистської змови». У червні 1937 р. був арештований один із учасників «змови» в УРСР командир 17-го стрілецького корпусу комдив В. Гермоніус. У 1932–1935 рр. він командував 80-ю стрілецькою дивізією, дислокованою на Донбасі. Через колишнього командира все командування цього формування вважалося причетним до «змови». Так, підручні Д. Соколинського виявили «осередки змови» у 239-му та 240-му стрілецьких, артилерійському полках, санітарному батальйоні, Сталінському, Ворошиловоградському, Горлівському, Слов'янському, Артемівському і Лисичанському районних військкоматах, що очолювалися командним складом військових частин. Усього у 80-й стрілецькій дивізії було арештовано 32 учасника «змови», із них засуджено 24 особи (15 — Військовою колегією Верховного суду СРСР). 18 липня 1937 р. арештували також нового командира дивізії комбрига С. Обисова, якого призначили з посади начальника оперативного відділу генерального штабу Червоної армії³.

Учасників «змови» виявили у XI Ворошиловградській військової школі пілотів. Всього арештовано 17 осіб, із них 10 викладачів.

---

¹ Бут О.М., Бут Г.О. Будьонівські вороги (Донбас): міфи та дійсність // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 118.

² Там само.

³ Сувениров О.Ф. Трагедія РККА 1937–1938. — М.: ТЕРРА, 1998. — С. 133.

Їх обвинувачували у «зриві підготовки льотних кадрів», «виготовленні фотознімків матеріальної частини літаків й озброєння для передачі іноземній розвідці».

Донецька обласна організація Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву на чолі із головою обласної ради товариства Грінблатом та після його арешту виконуючого обов'язки голови Ханчасом теж виявилася серед «військових змовників». Загалом до січня 1938 р. арештували 45 осіб, із них вже засудили 20. Їх обвинуватили у «зриві мобілізації призовних контингентів, військової підготовки населення»¹.

Одним із центральних завдань «соціальної хірургії» Й. Сталіна була ліквідація «української контрреволюції». Д. Соколинський прозвітував щодо ліквідації на Донбасі відповідно до оперативного наказу № 00447 НКВС СРСР «контрреволюційної, націоналістичної організація, якою керували колишні боротьбисти і члени інших українських антирадянських політичних партій, що блокувалися із учасниками право-троцькістської змови і німецькими фашистами, що мала повстанські кадри і була пов'язана із фашистськими формуваннями і проводила роботу по підготовці повстання і диверсії». Також була виявлена «контрреволюційна Українська військова організація» із галичан, які у різні періоди приїхали до Радянської України. Її очолював заступник голови Донецького обласного виконкому В. Конотоп, членами були начальник обласного земельного управління І. Діюк (розстріляний 21 вересня 1927 р.²), завідувачий обласним відділом народної освіти І. Василенко (засуджений до 15 років ув'язнення³), завідувачий обласним відділом комунального господарства К. Волевач (розстріляний 20 вересня 1937 р.⁴), голова Старобільського окружного виконкому колишній боротьбист А. Блеер (ув'язнений), завідувач Маріупольським міським земельним відділом, колишній член УКП С. Машура (розстріляний

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 328–332.

² Реабілітовані історією. Донецька область. — Кн.3. — Київ-Донецьк, 2006. — С. 407.

³ Там само. — Кн. 2. — Київ-Донецьк, 2005. — С. 424.

⁴ Там само. — С. 533.

21 вересня 1937 р.¹), виходець із Дрогобицького повіту, старший агроном радгоспу «Сартана» М. Добромильський (розстріляний 29 березня 1938 р.²) та ін. Д. Соколинський особливо підкреслив «успіх» співробітників, які змогли «розкрити» «зв'язок» І. Дюка, К. Волевача і С. Машури з «організацією правих». Іншою міфічною організацією — «УВО» — на Донбасі начебто керували колишній офіцер австрійської армії Григоцей, Вівчарик і Хмаров.

Усього було арештовано 803 «учасника націоналістичних формувань»; 757 ос. було засуджено Донецькою обласною «трійкою», із них до розстрілу — 363 ос., до ув'язнення у таборах — 394 ос. Також станом на 10 січня 1938 р. було арештовано 2686 «репресованих куркулів-втікачів, петлюрівців і повстанців». Їх чекісти кваліфікували як «резерв української контрреволюційної організації і повстанства». Таким чином, всього по «лінії української контрреволюції» із червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. було арештовано 3489 ос. у 33 районах області, із них обласною «трійкою» засуджено 3448 ос. Найбільша кількість була арештована у Старобільському окрузі (110 ос.), Амвросіївському районі (30 ос.), м. Сталіно (28 ос.), м. Горлівці (35 ос.), Ворошиловграді (25 ос.), Артемівську (22 ос.), Макіївці (18 ос.), Рубіжному (11 ос.) та ін. Д. Соколинський акцентував увагу керівництва наркомату внутрішніх справ УРСР на арешт 155 вчителів, які виховували молодь у «націоналістичному дусі».

Серед загальної кількості арештованих були 26 колишніх «боротьбиста», 65 членів Української партії соціал-демократів, Української комуністичної партії, Української партії соціалістів-революціонерів, 112 членів «УВО» і галичан, 173 колишні «політбандита», 31 колишній офіцер, 152 «вихідця із соціально чужого середовища», 169 ос. «без політичного минулого»³.

Наступною категорією «соціальної хірургії» стали священнослужителі та віруючі або в інтерпретації партійно-радянського керівництва — «церковна і сектантська контрреволюція». Всього станом на 10 січня 1938 р. було арештовано 664 «учасника церков-

¹ Там само. — Кн. 5. — Київ-Донецьк, 2008. — С. 424.

² Там само. — Кн. 3. — Київ-Донецьк, 2006. — С. 417.

³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 358–365.

но-сектантського підпілля», із них «церковників — 390 ос., сектантів — 274 ос. «Трійкою» засуджено до розстрілу 110 священників і 88 представників церковного активу, до ув'язнення 44 священника і 148 ос. «активу»; серед сектантів засудили до розстрілу 42 пресвітери і 48 проповідників, до ув'язнення 50 пресвітерів і 134 проповідники. Д. Соколинський відзначив значну насиченість промислових районів Донбасу «релігійниками»¹.

Після підведення перших підсумків постало питання щодо продовження реалізації оперативного наказу НКВС СРСР № 00447. На січневій 1938 р. нараді наркомів внутрішніх справ і начальників УНКВС республік країв, областей, скликаний М. Єжовим, регіональні керівники НКВС наполягали на її продовженні і вимагали нових лімітів. Політбюро ЦК ВКП(б) на засіданні 31 січня 1938 р. ухвалило продовжити «куркульську операцію» у 22 адміністративних одиницях (9 союзних, 2 автономних республік і 11 країв й областей РРСФР). НКВС УРСР було додатково виділено ліміт для розстрілу 6 тис. осіб. Операцію планували у визначених 22 адміністративних одиницях остаточно завершити не пізніше 15 березня, у Далекосхідному краї не пізніше 1 квітня 1938 р. У всіх інших регіонах «трійки» повинні були завершити свою роботу по раніше виділеним лімітам не пізніше 15 лютого 1938 р.² Аналізуючи кількісні показники виділених лімітів другого етапу «куркульської операції», дослідники констатували різке збільшення розстрілів. Так, за період із 1 січня до 1 серпня 1938 р. в УРСР із 36 393 ос., засуджених Молдавською й обласними «трійками», було розстріляно 35 563 ос. і лише 830 ос. ув'язнили. Отже, доля смертних вироків по «куркульській операції» у 1938 р. становила 98% (1937 р. — 39%)³.

У середині лютого 1938 р. нарком внутрішніх справ М. Єжов приїхав до Києва. 17 лютого він виступав на нараді співробітників республіканського апарату, начальників обласних УНКВС. Він не-

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 365–368.

² Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. — М.: Новый хронограф; АИРО-XXI, 2008. — С. 294–295.

³ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. — Ч. 2. — К., 2010. — С. 11, 291–317.

гативно оцінив підбір кадрового складу, назвав роботу чекістів по масовим операціям «штукарством». Проведення «куркульської операції» він оцінив як найгірше серед інших регіонів СРСР. При «виконаних і перевиконаних лімітах» на розстріл, на думку М. Єжова, українські чекісти на зачепили «верхівку»: «[...] Щоб зняти актив — верхшки, організуюче начало... Це зроблено чи ні? Ні, звичайно. [...] Так що у цій масовій операції, перед усім не було націленого удару і якісно вона пройшла на низькому рівні»¹. Іншим недоліком він назвав відсутність «чистки» в містах: «[...] ви організаційно побудували роботу наступним чином — створили оперативні групи, які роз'їхалися по районам, у містах ці групи не були, тому, цілком зрозуміло, місто залишилося у стороні[...]».

М. Єжов звинуватив місцеві апарати держбезпеки і міліції УРСР у відсутності повних оперативних обліків кримінального і контрреволюційного елементу, проведення ґрунтовної агентурно-оперативної роботи. Він критикував намагання чекістів репресувати понад 10 тис. осіб, яких виключили із ВКП(б), заявивши, що останнє не є підставою для арешту. Також НКВС УРСР на оперативний облік взяли понад 2,5 млн колишніх військовополонених, які перебували у таборах Німеччини й Австрії. Однак, серед них, як заявив М. Єжов, могло бути сотня — тисяча агентів. Але для їх виявлення необхідні зовсім інші параметри оперативної розробки — не лише критерій перебування у полоні.

Він вимагав не просто виконання параметрів оперативного наказу № 00447, а «викриття» організованого спротиву радянській владі: «Скажіть будь-ласка, хто із вас, начальників обласних управлінь, може сказати, що він у процесі цієї операції розкрив велику організацію. Цього ніхто сказати не може. [...] Робили досить просто, як і судили просто — ніяких протоколів, взяли сволоту, куркуля, втікача — розстріляли. А що там за ним є — цього не розкрив»². Фактично М. Єжов закликав до диференційованого підходу, а іноді й індивідуального підходу до арештів, комбінуючи соціальне клей-

¹ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» — Николай Ежов. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 322.

² Там же. — С. 333.

мо (попередні судимості, соціальне походження, політичне минуле) та індивідуальну поведінку.

Нарком внутрішніх справ СРСР анонсував, що «український ліміт» на 6 тис. осіб по першій категорії, виділений політбюро ЦК ВКП(б) 31 січня 1938 р., буде збільшений ще на 30 тис. осіб¹. У той же день, 17 лютого 1938 р., політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про дозвіл НКВС УРСР «додатково провести арешти куркульського та іншого антирадянського елемента і розглянути їх справи на трійках, збільшивши ліміт на 30 тис. осіб»². Також Й. Сталін дозволив НКВС УРСР самостійно розподіляти ліміт по першій та другій категорії. На думку дослідників, це призвело масового фізичного знищення населення УРСР³.

Після проведення наради наприкінці лютого — початку березня 1938 р. був підготовлений проект наказу НКВС СРСР «Про недоліки підготовки і проведення масових операцій на Україні». Він містив аналіз недоліків, конкретні настанови по проведенню оперативної роботи, були зазначені цільові групи, які підлягали арешту під час другого етапу «куркульської операції». Зокрема, націоналісти, колишні царські карателі, супротивники більшовиків у громадянській війні — білогвардійці, козаки, керівний склад та кадровий склад опозиційних більшовикам партій і груп, куркулі-повстанці, фабриканти, поміщики, члени «чорносотенних» організацій, священнослужителі, проповідники, члени релігійних общин, гетьманські, петлюрівські і білі чиновники, реемігранти, особи, які мали зв'язок із закордоном тощо. Перелічені категорії об'єднував третій пункт оперативного наказу НКВС СРСР № 00447 про «інший контрреволюційний елемент»⁴.

¹ Там же. — С. 335.

² Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. — С.489.

³ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. — Ч. 2. — К., 2010. — С. 18.

⁴ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5 тт. /Т. 5. 1937–1939. Кн. 2. 1938–1939/. — С. 50–56; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Ч. 2. — К., 2010. — С. 25–32.

Перший додатковий ліміт у 1938 р. на 800 осіб по першій категорії (розстріл) УНКВС по Донецькій області отримала одразу після 31 січня 1938 р. Нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський наказав завершити роботу «трійки» 15 березня 1938 р.¹ Але у березні 1938 р. Донецькому УНКВС виділи ще 3300 осіб додаткового ліміту по першій категорії та 4000 осіб по другій категорії². Тому робота обласної «трійки» знову була продовжена.

Дослідники вже провели первинний статистичний аналіз результатів «куркульської операції» на Донбасі. Певну складність становили адміністративно-територіальні зміни, що відбулися на Донбасі. Так, 3 червня 1938 р. із складу Донецької області була виділена Ворошиловградська область. Водночас Донецька була перейменована у Сталінську область. Відповідно при УНКВС по Ворошиловградській області була створена обласна «трійка».

Отже, результати «куркульської операції» згідно протоколів Донецької обласної «трійки» (перше засідання 8 серпня 1937 р., — 9 травня 1938 р.) до адміністративно-територіального розподілу були наступними: загальний ліміт протягом від 30 липня 1937 р. по березень 1938 р. складав по 1 першій категорії (розстріл) 8730 осіб, по другій — 7107 ос.; було засуджено до розстрілу 8699 ос., до ув'язнення у таборах — 6991 ос.

«Трійка» УНКВС по Сталінській області (перше засідання 3 липня 1938 р., останнє — 16 вересня 1938 р.) засудила у межах затвердженого ліміту 1938 р. для Донецької області до розстрілу 1002 ос. «Трійка» при УНКВС по Ворошиловградській області (перше засідання 9 вересня 1938 р., останнє — 27 вересня 1938 р.) у межах того ж ліміту засудила до розстрілу 1226 осіб³. Однак, поза статистичною обробкою залишилися засуджені спеціальною колегією Донецького обласного суду, Військовою колегією Верховного суду СРСР. Ці

¹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 144.

² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 105, арк. 221, 255; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5 тт. / Т. 5. 1937–1939. Кн. 2. 1938–1939. — М., 2006. — С. 59.

³ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. — Ч. 2. — К., 2010. — С. 307–308; Реабілітовані історією. Луганська область. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 26.

дані можуть бути оприлюднені лише після завершення статистичної обробки списків, опублікованих у науково-документальній серії «Реабілітовані історією. Донецька область» і «Реабілітовані історією. Луганська область» та бази даних Міжнародного історико-просвітницького товариства «Меморіал» (м. Москва).

Окрім проведення «соціальної хірургії», місцеві апарати УНКВС по Донецькій області виконували оперативні накази по так званим «національним лініям». Фактично їх реалізація повинна була завершити ліквідацію «п'ятої колони» у СРСР й забезпечити тил Червоної армії в умовах планованої майбутньої війни.

Починаючи із початку 1930-х рр., органи державної безпеки активно виявляли «шкідницькі, диверсійні, шпигунські» організації із числа представників національних меншин. Так, 17 листопада 1933 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький інформував генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про розкриття осередків «Польської організації військової» на Київщині, Поділлі, Харківщині, Волині¹. Вже 23 лютого 1934 р. було підписано обвинувальний вирок у справі «ПОВ» на Поділлі. Із 52-х арештованих різні терміни ув'язнення отримали 48 осіб, стосовно 4 осіб слідчі матеріали були виділені в окрему справу для подальшого розслідування співробітниками особливого відділу².

Подібні справи були сфальсифіковані і стосовно представників німецької національної меншини. Так, 16 березня 1937 р. наркомат юстиції УРСР поінформував секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора про викриття осередків «Національного союзу німців на Україні». Частина із членів цього «союзу» були засуджені³. Стосовно інших за

---

¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 26 (1951 р.), спр. 2, арк. 46–51; Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. — К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. — С. 74–80.

² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 78, арк. 1–102; Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. — К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. — С. 92–172.

³ Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України. / Упоряд.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — С. 14.

апробованим сценарієм продовжувалося розслідування, що призвело до «викриття» нової «Німецької фашистської шпигунсько-диверсійної організації на залізничному транспорті і промисловості України»¹.

«Німецька лінія» у діяльності місцевого апарату УНКВС було однією із основних на Донбасі через значну кількість німецьких спеціалістів, що працювали на підприємствах та численних національних поселень-колоній. Активізація у 1936 р. оперативної розробки німецької меншини України та підданих Німеччини цілком вірогідно обумовлювалася зовнішньополітичними причинами — посилення впливу нацистів і зацікавленістю їх спецслужби військово-економічним потенціалом СРСР. Для колишнього начальника Донецького НКВС В. Іванова розкриття «диверсійних загонів», створених підданими Німеччини, колишніми політичними емігрантами серед представників німецької меншини на підприємствах і колгоспах Донбасу стало одним із чинників його кар'єрного зросту. Наприкінці 1936 — початку 1936 рр. він переконав московське керівництво у наявності розгалуженої німецької диверсійної мережі на Донбасі. Примітно, що до її складу, за твердженнями чекістів, також входили українці та росіяни, які мали тісні професійні, товариські чи родинні стосунки. Доповідні записки В. Іванова рясніли фактами «шкідницької діяльності» без врахування реальних причин їх виникнення. Зокрема, саме «диверсанти» були винуватцями епідемії туберкульозу серед корів в Олександрівському районі, технічної несправності сільськогосподарського реманенту, отруювання продуктів для санаторіїв у Слов'янську, підпал вугільного складу в Артемівську (вугілля має здатність самозапалювання) тощо. У виробничих колективах кар'єрів у Часовому Яру, заводах у Краматорську, Костянтинівці, підприємствах в Артемівську, начебто, було створено «німецькі диверсійні групи»².

Обійнявши посаду начальника УНКВС по Донецькій області, Д. Соколинський теж активізував оперативні розробки за «німець-

---

¹ Ченцов В.В. Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е — 1930-е годы. — М.: Готика, 1998. — С. 100–101.

² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 1–4, 19–20.

кою лінією». 26 квітня 1937 р. він доповідав В. Балицькому про оперативну розробку «Родичі», фігуранти якої працювали на основних оборонних об'єктах м. Ворошиловграда — патронний завод, виробництво потягів, XI школа військових пілотів. Він запевнив наркома внутрішніх справ УРСР, що організація охопила практично всі німецькі колонії Ворошиловградського району, колонію Арбейтергейм Старобільського округу. Основну «контрреволюційну роботу» проводив німецький підданий Альфред Ернст. Ця оперативна розробка цікава тим, що серед вже 12 арештованих четверо були агентами особливого і секретно-політичного відділів УНКВС по Донецькій області¹. Причин для арешту агентів могло бути декілька: для отримання легальних свідчень про контрреволюційну діяльність інших фігурантів і на їх підставі розгортати подальше слідство; проведення «чистки» агентурної мережі від бездіяльних агентів; «операція прикриття» для подальшого їх використання у «німецькому середовищі».

6 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський доповідав заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В. Курському про результати оперативної розробки співробітниками УНКВС по Донецькій області групи німецьких підданих — фахівців шахти «Брянка» тресту «Серговугілля». Агентурною розробкою об'єднали Людвіга Цимчака, 1902 р. н., Франца Зеліката, 1899 р.н., Германа Бойна, 1897 р.н., Михайла Зоммера, 1896 р.н. Всі вони приїхали до СРСР протягом 1930–1932 рр., були членами Компартії Німеччини, Зоммер навіть перебував у лавах ВКП(б) (вірогідно через минулу посаду секретаря Кельнського обкому Компартії Німеччини). У середині 1920-х рр. Цимчак, Зелікат, Бойн підтримували ультраліву групу Компартії Німеччини, очолювану Рут Фішер і Аркадієм Масловим. Через підтримку ідей Л. Троцького останні були у 1926 р. виключені із Компартії Німеччини і змушені були емігрувати до Парижа. Їх однодумці виїхали до різних країн, у тому числі СРСР. До складу «троцькістської групи» входив також Пауль Гайнц, 1901 р.н., колишній член Компартії Німеччини, який довгий час виконував розвідувальні завдання в Японії. Цікавим об'єктом аген-

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 248–249.

турної розробки став колишній німецький військовополонений Франц Польшман, який працював інструктором серед іноземних робітників і відповідальним виконавцем Харківської обласної організації МОПР.

Троцькістське минуле та зв'язок із закордоном стало ідеальним підґрунтям для обвинувачення у «шкідницькій і диверсійній діяльності». Так, агентура доповіла про створення Польшманом, Цимчаком і Зелікатом «диверсійних осередків» на шахтах «Брянка» і «Краснопілля», у Постишевському, Орджонікідзевському районах.

Фальсифікація справи була проведена за допомогою двох агентів НКВС німецького підданого Гонсарека і Курта Антеса. Механізм такої фальсифікації давно відомий дослідникам. Співробітники держбезпеки через агентів інспірували «потрібну інформацію» про наявність «контрреволюціонерів» на конкретному підприємстві чи установі. Фігуранти підбиралися чекістами через оперативні обліки, де фіксувався первинний компрометуючий матеріал — заплановане політичне минуле, зв'язки із закордоном (байдуже чи професійні, чи родинні), відвідування дипломатичних установ чи спілкування із її представниками тощо. Поява інформації агента давала підстави для офіційної оперативної розробки, що призводила до стеження за кожним кроком майбутнього «контрреволюціонера». Необережне слово, технологічні проблеми, негаразди на роботі — все інтерпретувалося і документувалося чекістами як «прояви шкідництва та контрреволюції». На тлі пропагандистської риторики і постійних вимог московського керівництва посилити виявлення «ворогів народу» співробітникам органів держбезпеки важливо було сформувати певний компрометуючий матеріал, що дозволяв провести перші арешти. За допомогою маніпуляцій із свідками, психологічного чи фізичного тиску від арештантів слідчі отримували необхідні свідчення для подальшого «розгортання» справи і проведення арештів. У подальшому для обвинувачення іноді достатньо було доведеного зв'язку із конкретною особою — «ворогом народу».

Фантазією слідчі особливо не вирізнялися. Основними завданнями міфічної організації були проведення диверсій і шкідництва на підприємствах, створення штурмових загонів для організації повстань під час військових дій та ін. Фігурантів цієї справи зроби-

ли винуватцями двох вибухів на шахті «Брянка», аварій на інших копальнях. Важливим елементом справи став пошук «зв'язків в інших містах». Так, через особисті зв'язки до «шкідницької організації» залучили політемігрантів — німецьких підданих, які проживали в Одесі — Ервіна Ретшема, Фріца Бахмана, Йогана Вейланда. Обтяжуючою обставиною для емігрантів стали зв'язки із німецьким консульством в Одесі, яке, на думку чекістів, постачало в СРСР «фашистську і троцькістську літературу». Під час обшуку у Е. Ретшема вилучили «фашистську літературу, видану у 1937 р.» та номери газети «Völkischer Beobachter» («Народний фронт», друкований орган Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини), фотографії Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, А. Гітлера.

Загалом І. Леплевський доповів про виявлення понад 70 учасників «контрреволюційної організації, головним чином німців, у тому числі іноземних робітників, які працювали у вугільній промисловості Донбасу, містах Одесі і Харкові». На Донбасі було арештовано 29, в Одесі. — 6 осіб. Із числа арештованих практично одразу «зізналися» 17 осіб. Для додаткових арештів представників німецької меншини та іноземних підданих І. Леплевський просив санкцію 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Також він вказав на перспективу розвитку справи щодо виявлення осередків цієї організації в інших містах України та виявлення «каналів зв'язку із зарубіжними троцькістськими центрами»¹.

У подібних доповідних записках начальників УНКВС, що згодом в узагальненому вигляді потрапляли на стіл вищому партійно-радянському керівництву СРСР, простежується чітка спроба прив'язати зовнішньополітичні події до «внутрішньополітичної чистки» в СРСР. Це повністю співпадало із заданим Й. Сталіним та його оточенням алгоритмом поєднання «зовнішнього і внутрішнього ворогів».

Але у випадку із арештами по «німецькій лінії» була одна особливість — наявність значної кількості підданих Німеччини. Тому «німецька» операція розпочалася самою першою і дещо своєрідно. Так, 20 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) «запропонувало т. Єжо-

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 53, арк. 2–10.

ву віддати негайно наказ по органам НКВС про арешт всіх німців, які працювали на оборонних заводах [...] і вислання частини арештованих закордон. Копію наказу надіслати до ЦК. Про хід арештів і кількість арештованих повідомляти у щоденних зведеннях до ЦК»¹. Оперативний наказ №00439 від 25 липня 1937 р. «Про операцію по репресіям німецьких підданих, підозрюваних у шпигунстві проти СРСР» розпочав масові операції щодо національних меншин під час «Великого терору»². М. Єжов наказав у п'ятиденний термін арештувати німецьких підданих, що працювали (навіть у минулому, але залишилися у СРСР) на оборонних підприємствах і залізниці. Під час слідства наказувалося викрити всю наявну агентуру німецької розвідки. Арешту також підлягали радянські громадяни чи інших країни, які встановлені як «агенти німецької розвідки». Після завершення слідства справи повинні були надсилатися до НКВС СРСР для подальшого розгляду Військовою колегією Верховного Суду чи Особливою нарадою НКВС СРСР.

Арешти розпочалися в ніч на 30 липня 1937 р. Станом на 6 серпня 1937 р. по СРСР було арештовано 340 осіб, із них в Україні 52 особи. Хоча термін проведення арештів спливав, «німецька операція» продовжувалася. Із 29 липня по 28 серпня 1937 р. в СРСР було арештовано 472 німецьких підданих, із них в УРСР — 106³.

Дослідники із Міжнародного науково-просвітницького товариства «Меморіал» (м. Москва) М. Охотін й А. Рогинський зазначили, що локальна операція по вилученню німецьких підданих із оборонної промисловості та інших стратегічних об'єктів із вересня 1937 р. перетворилася у масову операцію по знищенню німецької меншини в СРСР та УРСР. Затримка із перетворенням у масову операцію, на думку М. Охотіна й А. Рогинського, була пов'язана із відсутністю опрацьованих обліків і поганою загальною проробкою масової операції; невеликий статус представників німецької мен-

¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 21, л. 107.

² Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. — С. 270–272.

³ Охотин Н, Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // Наказанный народ. — М.: Звенья, 1999. — С. 38.

шини у партійно-радянській ієрархії у порівнянні із поляками чи латишами; наявністю автономної республіки німців Поволжя¹.

Але після завершення першого етапу «німецької операції» — арешту німецьких підданих в оборонній промисловості і транспорті — у розпорядженні чекістів з'явилася інформація про нових фігурантів — «ворогів народу» — із числа німецької меншини. Подальші арешти проводилися уже на тлі реалізації іншого «національного» оперативного наказу НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. про ліквідацію в Україні осередків «Польської організації військової». У додатку до наказу надсилався «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР»².

У тримісячний термін (від 20 серпня до 20 листопада 1937 р.) підлягали арешту та засудженню особи за наступними ознаками: виявлені в процесі слідства та до цього часу не розшукані активні члени «ПОВ», військовополонені польської армії, що залишилися в СРСР, перебіжчики з Польщі, незалежно від часу їх переходу до СРСР, політемігранти та політобмінні із Польщі, колишні члени ППС (пол. Polska Partia Socjalistyczna) та інших польських антирадянських партій, найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів.

Наказ передбачав створення спеціального органу для розгляду справ по «польській лінії». Арештованих після проведення прискореного слідства пропонувалося розподілити на дві категорії — 1-ша — розстріл, 2-га — ув'язнення у таборах. Короткі відомості на підставі слідчої та агентурної інформації, що характеризували ступінь вини, у вигляді таблиці надсилалися за підписом наркома республіканського НКВС і прокурора республіки на розгляд «вищої двійки» у складі наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР. Із-за розташування таблиць такі документи почали називати «альбомами».

Саме реалізація «польського наказу», визначенні у ньому контингенти як «бази іноземних розвідок» автоматично переносилися

---

¹ Охотин Н, Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // Наказанный народ. — М.: Звенья, 1999. — С. 37.

² Див.: 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 15–44.

на інші «національні» оперативні накази НКВС СРСР. Розпорядження центру лише санкціонували вже випробуваний алгоритм. Так, арештованих по «німецькій лінії» із вересня 1937 р. почали засуджувати за механізмом прописаним у «польському наказі» НКВС СРСР № 00485.

Всього згідно «німецького наказу» у СРСР в «альбомному порядку» й «особливими трійками» засудили 55005 осіб, із них до розстрілу 41898 осіб. В УРСР було засуджено 21229, із них до розстрілу — 18005. До цієї статистики слід додати представників німецької меншини арештованих співробітниками дорожньо-транспортних відділів: Московсько-Донбаської залізниці — засуджено 9 осіб, із них до розстрілу — 6; Одеської залізниці — засуджено 32, із них до розстрілу — 18; Північно-Донецької залізниці — засуджено 161 особа, із них до розстрілу — 152; Південно-Західної залізниці (проходить по території Поділля і Київщини) — засуджено 130 осіб, із них 81 — до розстрілу¹. Донецький дослідник В.Нікольський подав іншу кількість арештованих німців 22 400 ос. (23,9%² від загальної кількості у 198 918 арештованих громадян УРСР³).

Начальник УНКВС по Донецькій області Д. Соколинський у вже згаданому звіті від 10 січня 1938 р. писав наркомуну внутрішніх справ УРСР І. Леплевському про результати роботи по «лінії німецької контрреволюції» за період із 1 червня 1937 р. — 10 січня 1938 р. Всього було арештовано 5439 осіб (за даними В. Нікольського за весь 1937 р. — 5758 ос., 21,2% від загалу арештованих⁴), із них засуджено «трійкою» 691 ос., «в порядку наказу № 00485» — 2807, направлено довідок на розгляд «вищої двійки» — 1892 ос., депортова-

---

¹ Охотин Н, Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // Наказанный народ. — М.: Звенья, 1999. — С. 64–66.

² Нікольський В. Обвинувачення репресованих з політичних мотивів в Україні в 1937–1938 рр. // Реабілітовані історією. Донецька область. — Київ–Донецьк, 2012. — С. 38.

³ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 402.

⁴ Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 106.

но за межі СРСР — 49 ос. Співробітники держбезпеки подали навіть аналіз соціального складу арештованих німців: колишніх «куркулів» — 2128 ос., колишніх «білих» — 501 ос., виключених із партії за політичними мотивами — 152, колишніх членів Компартії Німеччини — 63, вчителів із «чужим минулим», «спецпереселенців» — 550 (депортовані із прикордонної смуги Поділля, Київщини, Волині, вихідці із Одеської і Дніпропетровської областей). Загалом ліквідовано 183 «диверсійні групи» у складі 2909 ос. і 178 «повстанських груп» у німецьких селах — 2530 осіб. Останні, начебто, маскувалися під осередки Тсоавіахіму, гуртків самодіяльності, релігійних сектантських груп.

Абсолютна більшість арештованих німців працювала у вугільній галузі — 1345 ос., на металургійних підприємствах (заводи «Азовсталь», ім. Ілліча, ім. Кірова, ім. Орджонікідзе та ін.) — 454 ос., машинобудуванні — 382 ос., в хімічній, оборонній, енергетичній галузях — 728 ос.¹

У наступному 1938 р. арешти по «німецькій лінії» продовжувалися. Із 1 січня по 1 серпня 1938 р. у Сталінській області засудили до розстрілу 1546 німців, ув'язнили 381 ос., вислали за межі СРСР 46 ос. На розгляді «вищої двійки» у Москві знаходилися долі ще 1294 ос. із Сталінської області і 16 ос. із Ворошиловградської області².

На думку донецьких чекістів, джерелами для вербування «вогрові народу» стали «сотні іноземних спеціалістів і робітників, що знаходилися тривалий час на Донбасі, а також значна кількість німецьких підданих, які постійно проживали в СРСР»; німецькі куркулі, спецпереселенці, жителі 136 німецьких населених пунктів (загалом до 70 тис. ос.); значна кількість куркулів, які втекли із постійних місць проживання і працювали «компактними групами у промисловості»; «право-троцькістські кадри і українські, польські та ін. націоналістичні елементи»; «фахівці-шкідники». Основними організаторами «німецької контрреволюції» чекісти назвали співробітників дипломатичних представництв Німеччини: посольства у Москві, консульств у Києві, Харкові й Одесі. Останні, начебто, про-

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 333.

² Там само, оп. 31, спр. 105, арк. 286, 292.

водили роботу через агентуру, яку впровадили в СРСР під виглядом іноземних фахівців і робітників; представників німецьких фірм «Отто», «Крупп», «Чокке-Верке», «Фарбен-індустрія», «Сіменс-Шуккерт», «АЕГ» та ін.; «іноземних підданих й австрійців, які проживали постійно в СРСР, головним чином, у сільських районах і мали значний авторитет серед місцевої громади; агентів, завербованих у 1918 р. під час окупації республіки кайзерівською Німеччиною; колишніх військовополонених німців, які залишилися після завершення Першої світової війни в СРСР і військовополонених українців, які перебували у німецьких таборах і були завербовані спецслужбами; радянських студентів, які навчалися у Німеччині; колишніх німецьких підданих, які стали громадянами СРСР; «німецької контрреволюційної інтелігенції, головним чином вчителів, яких було арештовано 163 ос., що склало 40% всього німецького педагогічного персоналу області»; «консульської агентури» набутої під час зустрічей із відвідувачами дипломатичних установ; політемігрантів, які прибули по каналам Комінтерну, членів Компартії Німеччини.

Я свідомо зупинився на переліку категорій арештованих представників німецької меншини на Донбасі не лише для демонстрації «фантазії» співробітників. Це яскравий приклад соціальних груп німецької меншини, яких вище партійно-радянське керівництво СРСР із подачі співробітників органів держбезпеки визнало «чужим» для радянського суспільства і прирекло на знищення.

Однак, найбільш масовою операцією по «національній лінії» стала польська, що передбачала різке зменшення впливу польської меншини у місцях її історичного компактного проживання та її ліквідацію в інших регіонах СРСР.

Опубліковані статистичні дані про результати «польської операції» в УРСР дещо різняться. В оприлюднених у середині 1990-х рр. публікаціях вітчизняних авторів стверджувалося, що загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВС по «польській лінії» було заарештовано 56 516 осіб (з них 44 467 поляків). З загальної кількості ув'язнених 39 644 особи були розстріляні або ж отримали

термін покарання у таборах ГУТАБ. Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час становить 267579 осіб¹. В.Нікольський подав інформацію про засудження у 1937–1938 рр. по «польській лінії» — 54082 ос.². Натомість московські дослідники Н. Петров та А. Рогинський подають наступну статистику — всього засуджено «вищою двійкою» та «особливою трійкою» 55928 осіб, з них розстріляно 47 327 ос., дорожньо-транспортним відділом ГУДБ НКВС СРСР Північно-Донецької залізниці арештовано 273 ос., із них розстріляно 207 ос., дорожньо-транспортним відділом ГУДБ НКВС СРСР Південно-Донецької залізниці арештовано 103 ос., розстріляно — 64 ос. Всього по ССРСР — засуджено 139 835 осіб, страчено — 111 091 особа³. Підрахунки за виявленими у Галузевому державному архіві СБ України протоколами «двійок» та «особливих трійок» показали наступні дані: засуджено 57 410 осіб, з них розстріляно — 46 792 особи, різні табірні терміни отримали 9 885 осіб, звільнено — 17 осіб, відправлено справи на дослідження стосовно 587 осіб, припинено справ через смерть арештованих громадян — 38⁴. Цілком вірогідно, що статистичні розбіжності криються у датах звітності та

¹ Див., напр.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 146.

² Нікольський В. Обвинувачення репресованих з політичних мотивів в Україні в 1937–1938 рр. // Реабілітовані історією. Донецька область. — Київ — Донецьк, 2012. — С.38.

³ Див.: Pietrow N. Polska operacja NKWD // Karta. — 1993. — Nr. 11. — S. 24–43; Петров Н., Рогинский А. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. — М.: Звенья, 1997. — С. 41–43.

⁴ Див.: Великий терор: польська операція 1937–1938 / Галузевий держ. архів СБ України; Ін-т національної пам'яті — Комісія з розслідування злочинів проти польського народу; НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень; редкол.: Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін та ін. — Варшава; К., 2010. — Ч. 1. — 1037 с.; Ч. 2. — С. 1038–1983. — (Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 8). — Електронний додаток до тому «Копії архівних матеріалів з фондів Галузевого державного архіву СБ України»; Рубльов О.С. «Имейте ввиду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор»: антипольські репресії більшовицького режиму в УССР, 1920–1930-ті роки // Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. — К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. — С. 34–35.

точок відліку арештів польської меншини, неповних чи проміжних даних, що представлялися НКВС УРСР. Також на статистику впливала національність засуджених, оскільки за «польським» наказом арештовували також українців, росіян та представників інших національностей, які мали зв'язки із польською меншиною.

Станом на 10 січня 1938 р. Донецьким УНКВС із початку «польської операції» (20 серпня 1937 р.) було арештовано 4021 ос., із них «розкрито 98 шпигунсько-диверсійних резидентур у промисловості» (714 осіб), «учасників контрреволюційних організацій» — 445 ос., 1228 «контрреволюціонерів-одинаків». Серед арештованих 350 ос. були кандидатами у члени чи членами компартії, комсомольцями.

За висновком Д. Соколинського «ворогів народу» виявили із числа перебіжчиків і дезертирів польської армії — 737 ос., політичних емігрантів — 69 ос., колишніх співробітників Розвідувального управління Червоної армії, які проводили таємні операції у 1920-х рр. на теренах Польщі і були виведенні у запас — 23 ос., контрабандистів і спецпоселенців, понад 2 тис. сімей яких депортували із прикордонної смути Київської, Вінницької областей і розселили на Донбасі — 1302 ос., «польського контрреволюційного націоналістичного елементу», у тому числі священнослужителі, «костельний актив» і віруючі громадяни — 1017 ос.

Окрім 2849 арештованих представників польської меншини Донбасу, по «польській лінії» репресували 255 білорусів і 541 українець із числа «вихідців із прикордонної смуги» і «галичан».

Компактні групи польської меншини проживали у Маріупольському, Макіївському, Сталінському, Костянтинівському, Орджонікідзевському районах і працювали головним чином у металургійній і скляній галузях. Спецпереселенців поселили у районах Старобільського округу. Чекісти також були впевненні, що організаторами «польської шпигунської мережі» були апостольський адміністратор Москви єпископ Пій Ежен Неве, який у 1936 р. виїхав із СРСР, єпископи Потоцький, Ігнатович, представники посольства в Москві й консульства в Києві та Харкові.

Із загальної кількості арештованих у «справі ПОВ» 2989 осіб працювало у промисловості, із них у вугільній галузі — 991 ос., ме-

талургії — 227 ос., машинобудівній — 145, хімічній — 83, військовій — 42 ос., енергетичній промисловості — 27 ос. Поляків-спецпереселенців арештували 1245 ос., із до 500 осіб чекісти визначили як «членів повстанських осередків ПОВ»¹.

Із 1 січня по 1 серпня 1938 р. за поданням УНКВС по Сталінській області до розстрілу засудили 536 ос., до ув'язнення у табори 239 ос., доля ще 470 осіб визначала «вища двійка». У Ворошиловградській області на «вищу двійку» відправили список із 15 ос.²

Спільна українсько-польська науково-дослідницька група провела статистичні підрахунки за копіями протоколів «вищої двійки» та «особливої трійки» Донецької (Сталінської) області. Із серпня 1937— листопад 1938 рр. «вища двійка» отримала списки на 4128 ос. (у 1937 р. — 3244 ос., у 1938 р. — 884 ос.), із них засудили до розстрілу 3336 ос., позбавлення волі — 792 ос., на досліджування відправлено справи на 76 ос., рекомендовано засудити у судовому порядку 1 ос. «Особливою трійкою» у 1938 р. розглянуто справи на 775 осіб, із засуджено до розстрілу 677 ос., ув'язнено — 89 ос., звільнено — 7 ос.³

Не менш масштабними виявилися репресії грецької національної меншини Донбасу. Дослідники, які впродовж останнього десятиліття визначали нюанси «національної чистки» під час «Великого терору», шукали причини репресій стосовно представників грецької меншини УРСР⁴. Зокрема, теза про арешти представників

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 340–349.

² Там само, оп. 31, спр. 105, арк. 286, 292.

³ Див.: Великий терор: польська операція 1937–1938. — Варшава; К., 2010. — Ч. 1. — 1037 с.; Ч. 2. — С. 1038–1983. — (Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 8). — Електронний додаток до тому «Копії архівних матеріалів з фондів Галузевого державного архіву СБ України».

⁴ *Никольский В.Н.* Граждане Греции, репрессированные в Донбассе в 1937–1938 гг. // Україна — Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. — Маріуполь, 1996. — С. 71–73; *Його ж.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. іст. журн. — 2001. — № 2 (437). — С. 74–89; *Аниміца Г.* Как это было: К 70-ти летию трагического начала «греческой операции» // Хронос. — 2007. — №9. — С. 1–3. Книга пам'яті греків України. Наукове видання / [В. Нікольський, О. Бут, П. Добров, В. Шевченко]. — Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2005. — 336 с.

національних меншин держав, що межували із СРСР «як п'ятої колони» заперечень не викликала. Однак, СРСР не межував із Грецією. Спроба пояснити арешти греків загальновідомою тезою про «зростання спротиву класового ворога мірі успіхів соціалістичного будівництва» не пояснювало спеціальної «грецької операції»¹.

Логічними видаються міркування І. Джухи, який ґрунтовно досліджував перебіг репресивних акцій стосовно греків в СРСР і створив електронну базу даних на 7074 ос.². Зокрема, він одразу заперечив ідею про особисту неприязнь Й. Сталіна до греків. Одна із причин, на думку І. Джухи, полягала у проживанні на території СРСР значної кількості підданих Греції, вони склали 95% від загальної кількості всіх іноземних підданих, які перебували у Радянському Союзі. Їх перебування зумовлювалося бажанням Й. Сталіна використати цих людей для розгортання підпільної і диверсійної роботи на Близькому Сході та в Південній Америці. Але після приходу у серпні 1936 р. до влади у Греції генерала Метаксаса — прихильника військової диктатури та відновлення монархії — Компартія Греції опинилася у глибокому підпіллі. У цьому контексті греки на теренах СРСР стали «небезпечними» і кваліфікувалися як «п'ята колона»³.

11 грудня 1937 р. нарком внутрішніх справ М. Єжов підписав наказ про початок із 15 грудня арештів «всіх греків, яких підозрюють у шпигунській, диверсійній, повстанській, націоналістичній антирадянській роботі». Під арешт підпадали наступні категорії:

— ті, що знаходилися на оперативному обліку й оперативній розробці;

---

¹ Захарова Г. Вспомним год большого террора и поклонимся его жертвам // Приазовский рабочий. — 2007. — № 88. — С. 3; Романцов В.М., Богатікова О.В. Причины проведения «грецької операції» в умовах сталінського тоталітарного режиму // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія. — 2011. — Вип. 1. — С. 18–19.

² Електронний ресурс: http://www.greek-martirolog.ru/dbm_person/alfa.php

³ Джуха І. Грецька операція: Історія репресій проти греків в СРСР. — СПб.: Алетейя, 2006. — 416; Романцов В.М., Богатікова О.В. Причины проведения «грецької операції» в умовах сталінського тоталітарного режиму // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія. — 2011. — Вип. 1. — С. 19.

- колишні великі торгівці, спекулянти, контрабандисти, валютники;
- греки, які проводили активну шпигунську роботу, у першу чергу із середовища розкуркулених;
- політемігранти та нелегали, які прибули із Греції чи інших країн;
- всі проживаючі на території СРСР греки, які раніше були «закордонними агентами іноземного відділу НКВС СРСР та Розвідувального управління Червоної армії.

Місцеві апарати держбезпеки зобов'язали «очистити» від означених категорій оборонні, транспортні підприємства та електростанції, військові підрозділи, апарати НКВС тощо. Як і в інших «національних» наказах, М. Єзов вимагав проведення «енергійної слідчої роботи для повного розкриття всіх осередків і ліній шпигунсько-диверсійної, повстанської і націоналістичної роботи, звертаю особливу увагу на викриття зв'язків агентури грецької розвідки із англійською, німецькою і японською розвідками». Також нарком нагадав, що для арешту осіб із номенклатури ЦК, командного складу, осіб, що мають спеціальні звання необхідна санкція НКВС СРСР. Засудження повинно було відбуватися згідно оперативного (польського) наказу НКВС СРСР № 00485 через «вищу двійку». Про результати операції начальники УНКВС повинні були доповісти вже 18 грудня 1937 р.¹ Отже, М. Єзов, зважаючи на опрацювання методики проведення арештів по «національним лініям», вимагав за три дні провести масові арешти греків.

Д. Соколинський у звіті від 10 січня 1938 р. доповів про арешт 3223 осіб грецької меншини, із них 99 грецьких підданих та 5 політемігрантів. Більшість працювала у сільському господарстві — 1638 ос., в оборонній промисловості — 178 ос., на вугільних і металургійних підприємствах — 617 ос., у Маріупольському порту — 70 ос. Головним чином, арештанти проживали у Володарському, Волноваському, Маріупольському, Старобешівському, Старо-Керменчицькому районах — у місцях компактного проживання грецької меншини Донбасу.

¹ Електронний ресурс: http://www.greek-martirolog.ru/f_protocols/directive50215.php

Їх обвинувачували у спробі «відриву від СРСР Азово-Чорноморського узбережжя із компактним проживання греків і приєднання до фашистської Греції». Початком контрреволюційної роботи чекісти вважали створення «Товариства маріупольських греків» у 1918 р., у 1926–1927 рр. вони об'єдналися із Харківським балканогрецьким клубом. Але центром «контрреволюційного керівництва» чекісти вважали буржуазну інтелігенцію м. Маріуполя, яка захопила грецькі культурницькі установи (грецький педагогічний технікум, видавництво і газету «Коллективистис», грецький театр, секцію грецьких письменників). Агентами виявилися навіть члени грецької секції виконавчого комітету Комуністичного інтернаціоналу. Зв'язок із грецькою розвідкою, начебто, підтримувався через екіпажі грецьких суден, що вантажилися у Маріупольському порту¹.

Співробітники УНКВС по Донецькій області дуже оперативно провели арешти по «грецькій операції» і вже на засідання «вищої двійки» від 10 січня 1938 р. нарком внутрішніх справ М. Єжов і прокурор СРСР А. Вишинський засудили 174 представника грецької громади Донбасу до розстрілу. У супровідному листі начальник 8 (обліково-реєстраційного) відділу ГУДБ НКВС СРСР старший майор державної безпеки В. Цесарський вимагав «негайно виконати вирок» стосовно засуджених осіб і направити їх кримінальні справи із актами про виконання вироку до НКВС СРСР.

Усього І. Джухою було опрацьовано 8 протоколів засідань «вищої двійки», де списки арештованих формувалися УНКВС по Донецькій області, 5 протоколів — за списками дорожньо-транспортних відділів (із них 2 Північно-Донецької, 1 — Південно-Донецької, 2 — Сталінської залізниць). Всього згідно протоколів до розстрілу було засуджено 1454 ос., ув'язнено — 70 ос., відправили на дослідження — 29 ос.². За даними начальника 1 спецвідділу НКВС УРСР А. Назаренка із 1 січня по 1 серпня 1938 р. у Сталінській області в особливому порядку по «грецькій лінії» до розстрілу засудили 3191 ос., ув'язнили — 121 ос.³ Станом на 5 серпня 1938 р. на розгляді

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 349–354.

² Електронний ресурс: http://www.greek-martirolog.ru/f_protocols/f_protocol_000.php

³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 105, арк. 286.

«вищої двійки» у Москві знаходилося протоколів ще на 507 представників грецької меншини Донбасу¹.

Масовому знищенню підлягали також представники латиської меншини, що проживали на Донбасі. 30 листопада 1937 р. М. Єжов підписав шифротелеграму № 49990 про початок масових арештів латишів. Він посилався на вже розкриті шпигунські і диверсійні групи у Москві та інших областях СРСР. Арешту підлягали особи, що знаходилися на оперативному обліку, політичні емігранти та перебіжчики, керівники, члени правління і штатні співробітники латиського просвітницького товариства «Прометей», що діяло у 1929–1936 рр., товариства латиських стрільців при ТСОАВІАХІМ, колишніх керівників і членів правління акціонерних товариств «Продукт» і «Лісопродукт», підданих Латвії, за виключенням дипломатичних представників та латишів, що осіли під різними приводами у СРСР. Засудження, за прикладом інших «національних операцій», проводилося «вищою двійкою»: «Оформлення справ і їх розгляд проводити в порядку пункту 6 оперативного наказу № 00485»².

Арешти повинні були розпочатися 3 грудня 1937 р., доповіді про кількість арештованих М. Єжов зобов'язав вже через два дні — 5 грудня 1937 р. Також він вимагав вислати списки арештованих із повними даними на особу³.

10 січня 1938 р. начальник Донецького УНКВС Д. Соколинський прозвітував про арешт 344 латишів — громадян СРСР. Із них колишніх латиських стрільців — 73, старих службовців — 46, перебіжчиків — 16, політичних емігрантів — 2. Більшість працювала у промисловості — 279 ос. (із них 61 ос. — на оборонних підприємствах), ще 65 латишів — у радянському апараті та сільському господарстві. Компактно латиші прошивали у Сталіно, Ворошиловграді, Слов'янську, Маріуполі. Д. Соколинський стверджував, що організаторами «латиської контрреволюції» на Донбасі були члени това-

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 105, арк. 292.

² История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 т. — Т. 1: Массовые репрессии в СССР. — М., 2004. — С. 285–286.

³ История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 1. — Массовые репрессии. Ответ. Ред. Н. Верг, С. Мироненко. Ответ. Состав. И. Зюзина. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 285–286.

риства «Прометей», представники латиської дипломатичної місії та студенти і випускники Комуністичного університету національних меншин Заходу (КУНМЗ) — навчального закладу Комінтерну. Зокрема, керівник латиського сектору КУНМЗ П. Крустинь ще у 1931 р. створив в Артемівську «контрреволюційну, шпигунсько-диверсійну організацію», що мала об'єднати латишів для боротьби із радянською владою¹.

Із 1 січня по 1 серпня 1938 р. УНКВС по Сталінській області направило на розгляд «вищої двійки» списків на розстріл 290 латишів, ув'язнення — 50 ос.² Станом на 5 серпня 1938 р. у Москві на розгляді знаходилися долі ще 20 латишів³.

Загалом на Донбасі до початку жовтня 1938 р. проводилися масові репресії згідно циркулярів № 68 від 22 серпня 1937 р. (про іноземців), № 52691 від 22 грудня 1937 р. (про репресії серед китайців), № 326 від 16 лютого 1938 р. (про репресії серед афганців), наказів № 00593 від 20 вересня 1937 р. (про операцію по репресії колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці і реемігрантів з Маньчжоу-Го (харбінців), № 00698 від 28 жовтня 1937 р. (про консульські зв'язки), № 202 від 29 січня 1938 р. (про арешти іранців) тощо. Так, із 1 січня по 1 серпня 1938 р. співробітники УНКВС по Сталінській області засудили 10 «японських» (справи ще на 41 ос. перебували на розгляді «вищої двійки»), 53 «румунських» (41 ос. на розгляді), 10 (17 ос. на розгляді) «інших» шпигунів⁴. Станом на 5 серпня 1938 р. «вища двійка» ще вирішувала долю 266 «болгарських», 118 «іранських», 14 «чеських», 2 «англійських», 1 «італійського», 3 «французьких» шпигунів, які були арештовані у Сталінській області. Ворошиловградське УНКВС подало 1 «іранського», 2 «японських», 4 «чеських», 2 «італійських» шпигунів⁵. Така статистика діяльності ворошиловградських чекістів пояснюється тим, що область була утворена вже після проведення основних арештів по «національним» операціям.

¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 65, арк. 354.

² Там само, оп. 31, спр. 105, арк. 286.

³ Там само, арк. 292.

⁴ Там само, арк. 286.

⁵ Там само, арк. 292.

При ознайомленні із документами архівно-кримінальних справ дослідників історії «Великого терору» спочатку шокувала не лише кількість арештантів, але й зовнішня легкість із якою громадяни брали на себе скоєння державного злочину. Лише згодом, коли були опрацьовані тисячі справ, став зрозумілий весь арсенал методів, завдяки яким здобувалися такі зізнання.

Із самого початку до арештованого застосовувався психологічний тиск. Слідчі одразу різко припиняли будь-які спроби в'язня з'ясувати причину арешту. На класичне запитання: «За що...?», слідчий часто відповідав: «Це ти зараз сам розповіси...». Подібні пасажі часто зустрічаються у спогадах колишніх бранців, протоколах допитах чекістів — «порушників соціалістичної законності».

Типовими були наступні методи психологічного тиску:

— арештованому оголошували свідчення 2–3 учасників контрреволюційної організації, які розповіли про його участь у підготовці диверсій, шпигунській чи шкідницькій роботі. Ошелешеного арештанта відводили до камери, де перебували особи, які вже зізналися у державному злочині. На допитах слідчий переконував, що треба надати свідчення на інших громадян, оскільки вони реальні вороги і слідству потрібна допомога для їх викриття. Натомість він обіцяв «поблажливість» суду. Осіб, справи яких направлялися на судовий розгляд, відповідним чином інструктували про наслідки їх відмови від попередніх свідчень. Їм погрожували смертю, або тривалим ув'язненням у таборі із подальшою мученицькою смертю, або переслідуванням родини. Колишній начальник відділення економічного відділу УНКВС по Донецькій області свідчив про результати такого тиску: «Більшість справ в економічному відділі на працівників промисловості, головним чином вугільної, заводилися на підставі слідчих матеріалів, оскільки більшість свідчень були фіктивними, то зрозуміло, що справа загалом за сутністю була фіктивною або сфальсифікованою. Обставини того періоду були такими, що ти міг тільки подумати про це, але розмірковувати у голос не можна було. Ознайомившись із справами Гуляєва І.Г., Бірманна А.Й., Благовещенського М.М., Безродного П.Т. та інших повідомляю, що я, як тимчасово виконуючий обов'язки начальника 3-го відділу, підписував обвинувальні вирoki для відправлення у

судову інстанцію. Справи були завершені тільки на підставі свідчень самих обвинувачених і деяких документальних даних, що на той час вважалося цілком достатнім для притягнення до відповідальності, оскільки щодо цього були відповідні офіційні вказівки від керівних працівників на місці та центральних органів. Слідство за цими справами проводилося тільки на підставі слідчих матеріалів, без ретельної перевірки. При масових арештах в обставинах того часу заарештовані могли обмовляти себе та інших»¹;

— на допиті слідчий заявляв про можливий вибір між смертю і необхідними свідченнями;

— використання внутрішньо камерної агентури, яка схияляла «фізично обробленого» арештованого визнати свою провину. Іноді роль таких «друзів» на прохання слідчих виконували такі ж бранці, сподіваючись на пом'якшення вироку. Однак, їх сподівання часто не виправдовувалися;

— чекісти погрожували арештом членів родини — дружини, дітей. Безпринципні слідчі навіть погрожували здійснити насильство над дружиною чи донькою, чи змальовували перспективу їх поміщення у камеру до кримінальників;

— у присутності арештованих чекісти постійно принижували арештованих, твердили, що вони «вороги народу», «підлота» і т.д. Для арештантів такі фрази одразу демонстрували перспективи розслідування їх справ;

— побиття арештованого проходило за участі і присутності інших арештованих.

Методи фізичного впливу були різноманітні і залежали від вигадливості слідчого, його власного досвіду і фізичної підготовки, рівня психологічної збоченості, готовності завдати болю іншій людині. Так, начальник дорожньо-транспортного відділу Північно-донецької залізниці каптан держбезпеки Г. Кочергінський створив «камеру-відстійник», де катував ув'язнених. Такий досвід «відстійників» він отримав, коли служив на Далекому Сході та у Москві. На суді він заявив, що отримав вказівку М. Єжова «бити і нещадно ви-

---

¹ *Нікольський В.* Повернення із небуття // Реабілітовані історією. Донецька область. — Кн. 2. — Донецьк, 2005. — С. 12.

корчовувати ворогів». Він особисто брав участь у катування. Один із свідків розповів про побиття Кочергинським, а коли останній втомився, то наказав двом оперуповноваженим покласти арештанта на підлогу і бити ногами.

Свідок Бабінець на судовому засіданні розповів про звиряче побиття його у «камері-відстійнику». Слідчий вимагав визнати «шпигунську діяльність». Але Бабінець був неписьменним і не розумів самого терміну «шпигун» і тому відмовився надавати свідчення. Його били до втрати свідомості. Отямився він лише наступного дня у калюжі крові. В іншого арештанта катування спричинили сильний нервовий розлад і слідчий змушений був відправити його до психіатричної лікарні¹.

Типовим було:

— завдання ударів кулаком в обличчя, потилицю, живіт, збивання ударом кулака зі стільця (людина отримувала значні ушкодження);

— арештованого саджали на гострий кут стільця, щоб вагу тіла утримував лише хребет;

— метод «стійки» — арештованого ставили обличчям до стіни на час від 1 до 3 діб. Іноді його заставляли постійно повторювати: «Я — ворог народу». Від непорушності арештанта опухав;

— так звані «насічки» — завдання ударів дубовою лінійкою по голові, плечах, ногах арештованих;

— позбавлення сну, їжі, води. У в'язнів і так був мінімальний раціон, але слідчі заради визнання людиною своєї «провини» позбавляли і його.

Для побиття використовували різні предмети: товста мотузка, рукоятка нагана, дерев'яна палиця, ніжка від стільця, дерев'яна лінійка, прес-пап'є. Деякі методи фізичного впливу мали навіть власну назву — завдання ударів загорнутою в газету ніжкою стільця чи гумовою палицею називали «читання газети».

Подібні методи проведення «спрощеного» слідства були дозволені вищим політичним керівництвом країни. Після припинення

---

¹ Нікольський В. Повернення із небуття // Реабілітовані історією. Донецька область. — Кн. 2. — Донецьк, 2005. — С. 13.

масових операцій згідно з постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» секретарі обласних партійних комітетів почали критикувати співробітників державної безпеки за використання «методів фізичного впливу». Тому Й. Сталін підписав шифротелеграму від 10 січня 1939 р., що, до певної міри, виправдовувала незаконні методи слідства чекістами: «ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування фізичного впливу в практиці НКВС, починаючи з 1937 р., було дозволено ЦК ВКП(б) [...]. Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату і застосовують ці методи у найогиднішій формі. Виникає питання, чому соціалістичні органи державної безпеки мають бути гуманнішими щодо запеклих агентів буржуазії та заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників. ЦК ВКП(б) вважає, що засоби фізичного впливу повинні обов'язково застосовуватися і надалі, винятково щодо відвертих ворогів народу, таких, що не роззброїлися, як припустимий і доцільний метод»¹. Таким чином, усі дії співробітників НКВС СРСР щодо масового вбивства та катувань було санкціоновано вищим партійно-державним керівництвом «країни Рад».

---

¹ Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш». 1939 — март 1946. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. — М.: МФД, 2006. — С. 14–15.

Післямова

Аналізуючи «Великий терор», дослідники дійшли висновку про необхідність розрізняти широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-радянської, військової, культурної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій ішли паралельно, однак вони мали різні задачі та мету¹.

Масові операції у 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу із «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога», які протягом 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів направлялися нові соціальні й національні групи населення, частина громадян розстрілювалася².

Фактично державний терор був спрямований на зміну національної конфігурації регіону. Передбачалося максимальне вилучення не лише потенційно «політично неблагонадійних» осіб серед польської та румунської (молдавської), німецької, грецької та інших національних громад. Водночас, через масові вбивства пересічних громадян, гріх яких був лише у приналежності до польської, німецької чи іншої нації мав продемонструвати представникам цих нацменшин про небажаність їх національно-культурної самоідентифікації. Керівництво НКВС СРСР не обмежувало місцеві апарати

---

¹ *Верт Н.* Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 т. — Т. 1: Массовые репрессии в СССР. — М., 2004. — С. 72.

² Див.: *Кип Д., Литвин А.* Эпоха Сталина в России. Современная историография. — М.: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б.Ельцина, 2009. — 328 с.; *Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр.* / Авт-упор. Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзивіл О., Шаповал Ю. — К.: Либідь, 2009. — 544 с.; *Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.).* Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. — К., 2007. — 456 с.; *Репресії в Україні (1917–1990 рр.).* Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. / Автори — упорядники Є. Бабич, В. Патока. Авт. вступ. статті С. Білокінь — Київ: Смолоскип, 2007. — 519 с. та ін.

держбезпеки у арештах по «національним лініям». Варто звернути увагу, що 90% громадян, арештованих по «національним лініям» згідно вироків «вищої двійки» були розстріляні. Таким чином, багатьох представників нацменшин змушували відмовитися від претензій на національно-культурні запити та асимілюватися або з титульним населенням республіки чи «радянської імперії».

Хоча тут був певний нюанс. Титульна нація УРСР теж була не дуже бажана для очільників СРСР. Про це хоча б свідчить висловлювання наркома НКВС УРСР О. Успенського, який найбільш вірогідно трансліював ставлення Й. Сталіна та його оточення до України: «Усі німці й поляки, які мешкають на території УРСР, є шпигунами й диверсантами», а 75–80% українців «є буржуазними націоналістами»¹. Однак, певний відсоток для виживання в українців був, хоча б через значну кількість населення — декілька десятків мільйонів.

Іншим напрямом у конструюванні «радянської спільноти» стало вилучення окремих соціальних груп («куркулів», «кримінальників» тощо), потенційних політичних опонентів (члени монархічних, національно-демократичних партій, колишніх офіцерів, опозиціонерів та ін.).

«Сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати в умовах радянської дійсності нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва країни. У цьому контексті має рацію Н. Верт, що репресії проти радянської еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору. Розіграні за сценарієм показові «московські» та сотні місцевих судових процесів проти партійно-державних лідерів мали виховне значення для нових керівників². Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їх «перспективи» у разі невиконання вимог вождя.

---

¹ «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінничині / Публ. О. Лошицького // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 213, 215.

² Верт Н. Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 т. — Т. 1: Массовые репрессии в СССР. — М., 2004. — С. 72.

Водночас, «Великий терор» вплинув на розвиток економіки радянської України. Вивчення офіційних статистичних даних надає можливість зробити припущення, що у вугільній промисловості негативний вплив репресій на економічну ситуацію виявився набагато більшим, ніж уявляло керівництво СРСР. Аналіз даних свідчить, що видобуток вугілля в республіці у 1936–1938 рр. зріс на 6,5%, у СРСР — на 5,1%. Проте у 1933–1935 рр. зростання видобутку вугілля у СРСР складало 43,6%, в Україні — 35,4%. Отже, вповільнення темпів склало понад 5 разів.

Не випадково на XV з'їзді КП(б)У (13–17 травня 1940 р.) М. Хрущов заявив, що у березні 1940 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР змушені були ухвалити постанову про роботу вугільної промисловості Донбасу. У ньому зазначалось, що за 1937–1939 рр. видобуток вугілля зріс лише на 6%. М. Хрущов конкретизував, що в 1938 р. вугільна галузь УРСР виконала план на 93,6%, а у 1939 р. — 95,1%. Крім того, республіка не виконувала у 1937–1938 рр. планів виплавки чавуну та сталі, виробництва багатьох промислових товарів¹. Радянська практика полягала у щорічному збільшенні планових показників. Але натуральні показники виробництва, за статистичними даними, збільшувалися дуже повільно, у межах можливих статистичних похибок та викривлень. Це свідчить, що промисловість республіки «тупцювала на місці», майже не розвивалася.

Одним із чинників такої ситуації став управлінський хаос, спричинений репресіями, ініційованих кремлівськими очільниками. На окремих етапах бюрократична запопадливість місцевих партійно-радянських чиновників, їх страх перед покаранням за невиконання плану призводив до хаотичних управлінських рішень, що остаточно порушували організацію промислового виробництва. Цим користалися кремлівські вожді, які для широкої громадськості інтерпретували такі дії як «шкідництво», «диверсії». У черговий раз Й. Сталін перекладав відповідальність за економічні провали на місцеве керівництво.

---

¹ Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2004. — № 1/2. — С. 54–55.

Державний терор комуністичного керівництва СРСР у 1937–1938 рр. призвів до значних демографічних втрат. Міжнародне історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство «Меморіал» оприлюднило статистичні підсумки «Великого терору» у СРСР у жовтні 1936 — листопаді 1938 рр.: за справами ГУДБ НКВС СРСР було заарештовано не менше 1 млн 710 тис. осіб, засуджено 1 млн 440 тис., розстріляно 724 тис. Додатково «міліцейськими трійками» як «соціально-шкідливий елемент» засуджено 400 тис., депортовано 200 тис., засуджено судами за загальнокримінальні злочини 2 млн, із них у табори направлено 800 тис. осіб¹.

Російський дослідник О. Мозохін наводить показники жертв «Великого терору» в радянській Україні. У 1937 р. заарештовано 159 573, у 1938 р. — 106 119 осіб². Вітчизняний історик В. Нікольський подав дещо іншу статистику: за 1937–1938 рр. засуджено 198 918 громадян, із них розстріляно 123 421 особу (або 62%)³.

Дані наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, наведені в «Пояснювальній записці до звіту про результати оперативної роботи НКВС УРСР за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р.», корелюються з даними О. Мозохіна. Так, О. Успенський прозвітував про 159 773 заарештованих у 1937 р. та 105 193 особи — у 1938 р. Додатково на розгляді у НКВС СРСР, згідно з наказом №00485, перебували 28 822 особи, в Особливій нараді НКВС СРСР чекали на вирок 1001 особа, затверджено на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 1180, за спецколегією та військовим трибуналом числилося 4430, слідчі мали спрямувати у судові інстанції справи на 22 452 особи⁴.

Усього за підрахунками В. Нікольського у 1937 р. у Донецькій області, що включала у себе територію сучасних Донецької і Луган-

---

¹ [Електронний ресурс]: http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/hronika.html

² Мозохин О.Б. Право на репресии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). — Жуковский; Москва: Кучково поле, 2006. — С. 335, 339.

³ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... — С.402.

⁴ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. — С. 273–277.

ської (Ворошиловградської) областей було арештовано 27 042 особи. Це була найбільша кількість серед усіх інших областей УРСР. У 1938 р. заарештовано 12 095 осіб, що дозволило «зайняти» третє місце за кількістю арештованих серед інших областей республіки¹.

Оприлюднені статистичні дані лише засвідчили можливості органів державної безпеки на вимогу Й. Сталіна в короткий термін без додаткових штатів, завдяки створеній всеохоплюючій організаційно-штатній структурі провести масштабні репресивні акції.

Однак остаточні дані демографічних втрат, у тому числі й Донбасу, від комуністичного терору будуть відомі після завершення науково-видавничої програми «Реабілітовані історією» та створення національного банку даних жертв державного терору радянської доби. Частина справ мешканців та уродженців Донецької області знаходиться в архівних підрозділах управлінь Служби безпеки України та державних архівах інших областей України. Частина архівно-кримінальних справ на жителів Донбасу з різних причин залишилася в Російській Федерації. Левова їх частка опрацьована співробітниками Міжнародного науково-просвітницького товариства «Меморіал». Поєднання біограм репресованих громадян із двох баз даних надасть можливість отримати більш-менш реальні статистичні показники жертв комуністичного режиму, у тому числі й періоду «Великого терору».

---

¹ Див.: Нікольський В.М. Обвинувачення репресованих із політичних мотивів в Україні в 1937–1938 рр. // Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. 9. — Донецьк, 2012. — С. 72; *Його ж.* Правда через годы. Вып. 6. — Донець: КП «Регион», 2002. — С. 96–153.

Науково-популярне видання

Подкур Роман Юрійович

**«Великий терор» 1937–1938 рр.
на Донбасі**

Комп'ютерна верстка

Світлана Блащук

Підписано до друку 26.06.2016. Формат 60x84/16

Ум.друк.арк. 6,5. Обл.-вид.арк. 6,0.

Наклад 300 прим. Зам. 11.2016 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ, вул. Грушевського, 4